

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра германської філології та перекладу

**Теорія полісистеми у дзеркалі українсько-німецького
літературного перекладу**

*Спеціальність 035.043 Філологія (германські мови та літератури (переклад включно),
перша - німецька)*

*Кваліфікаційна робота освітнього рівня «магістр»
студентки II курсу магістратури,
Бабак Анастасії Сергіївни
Науковий керівник:
д. філол. н., професор Іваницька М.Л.*

«Допущено до захисту»
Протокол засідання кафедри
Протокол №__ від
Завідувач кафедри (підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПЕРЕКЛАДУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ПОЛІСИСТЕМИ	8
1.1. Теорія полісистеми у загальному контексті перекладознавчих досліджень	8
1.1.3. Передумови розвитку теорії полісистеми	8
1.1.2. Основні засади й категорії теорії полісистеми	11
1.1.3. Зв'язок теорії полісистеми зі спорідненими напрямками перекладознавчих досліджень	16
1.2. Огляд взаємодії української та німецької літературних полісистем у другій половині ХХ століття.....	21
1.2.1. Взаємодія української та німецької літератур у другій половині ХХ століття кризь призму теорії полісистеми	21
1.2.2. Асиметричність як визначальна риса українсько-німецьких літературних взаємин.....	24
Висновки до першого розділу	27
РОЗДІЛ 2. АНТОЛОГІЯ «AUS DEM BUCH DES LEBENS. UKRAINISCHE UND ESTNISCHE NOVELLEN» ТА ПЕРЕКЛАД ОПОВІДАННЯ А. ГОЛОВКА «ЧЕРВОНА ХУСТИНА»	29
2.1. Соціокультурний контекст видання антології.....	29
2.2. Аналіз паратекстуальних елементів антології.....	32
2.3. Порівняльно-перекладацький аналіз оповідання А. Головка «Червона хустина»	36
2.3.1. Відтворення сюжету й образів твору	37
2.3.2. Відтворення власних назв, лінгвокультурум й ідіоматичних одиниць	39
2.3.3. Відтворення стилістично макрованих елементів та синтаксичного малюнка.....	41
Висновки до другого розділу	44
РОЗДІЛ 3. АНТОЛОГІЯ «EINE BEISPIELLOSE HOCHZEIT. UKRAINISCHE ERZÄHLUNGEN AUS NEUN JAHRZEHNTE» ТА ПЕРЕКЛАД ОПОВІДАННЯ А. ГОЛОВКА «ПИЛИПКО»	47
3.1. Соціокультурний контекст видання антології.....	47
3.2. Аналіз паратекстуальних елементів антології.....	49

3.3. Порівняльно-перекладацький аналіз оповідання А. Головка «Пилипко».	52
3.3.1. Відтворення сюжету й образів твору	52
3.3.2. Відтворення власних назв, лінгвокультурам й ідіоматичних одиниць	52
3.3.3. Відтворення стилістично макрованих елементів та синтаксичного малюнка.....	53
Висновки до третього розділу	59
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	70
ДОДАТКИ	71
ZUSAMMENFASSUNG.....	72

ВСТУП

Переклад існує, відколи люди з різних мовних і культурних середовищ намагалися налагодити комунікацію завдяки посередникам. Відтоді погляди щодо мети та процедур перекладу динамічно змінювалися, а отже й підходи до аналізу перекладання як процесу та перекладу як продукту цієї діяльності. Ця дискусія була і є актуальною, адже переклад є важливою частиною розвитку й взаємодії окремих культур і спільнот на різних рівнях.

Художній переклад є не лише способом взаємодії різних культур, обміну ідеями, поняттями й цінностями та взаємозбагачення світогляду представників цих культур. Переклад художньої літератури має ще глибшу мету, а також і наслідок, а саме репрезентування культури певного народу в іншому соціокультурному просторі. Тому літературний переклад, як і власне література, вимагає глибшого дослідження й аналізу у багатьох вимірах, окрім власне лінгвістичного.

Саме такий цілісний і комплексний погляд на літературу й місце перекладу в національних літературах вихідної й цільової культур пропонує теорія полісистеми, розроблена ізраїльським дослідником І. Евен-Зогаром у 1970-х роках.

Системний підхід до вивчення як літератури, так і перекладу допомагає науковцям провадити аналіз, враховуючи широкий спектр чинників, які потенційно можуть впливати на процес і результат перекладу. Так, теорію полісистеми та її застосування для дослідження перекладу можна вважати гармонійним, якщо не фундаментальним, елементом сучасної науки про переклад, яка відійшла від обмеження перекладу рамками лінгвістичних законів і приписів, а розглядає його як міждисциплінарне явище на перетині культурології, етнології, психології, історії, політології, філософії тощо.

Тема нашої розвідки – дослідження перекладів української літератури у другій половині ХХ століття крізь призму теорії полісистеми.

Об'єктом дослідження є теорія полісистеми як цілісний підхід до аналізу перекладів, а **предметом** – реалізація головних засад теорії полісистеми у

дослідженні перекладів української прози другої половини ХХ століття німецькою мовою, а саме антологій «Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen» (1951) та «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten» (1980), зокрема включених в них перекладів оповідань А. Головка «Червона хустина» й «Пилипко» у виконанні А. Бельтца й подружжя Коліньків відповідно.

Хоча низка вітчизняних дослідників, як-от О. Чередниченко, Л. Коломієць, М. Стріха, В. Андрієнко, Л. Грек, А. Дворніков, М. Іваницька, Р. Зорівчак, Я. Погребенник та М. Зимомря, вивчали у своїх наукових розвідках переклади з української та на українську мову, досліджень перекладів української літератури на німецьку мову досі бракує, надто у контексті теорії полісистеми.

Тому **актуальність** нашого дослідження охоплює кілька аспектів: розвідка розширить сферу застосування теорії полісистеми на взаємодію українського й німецького літературних просторів; доповнить перелік наявних досліджень, що намагаються охопити найважливіші аспекти вивчення перекладу; додасть нову перспективу на розгляд перекладових процесів другої половини ХХ століття в українському й німецькому літературному полі та їхній вплив на репрезентацію вітчизняної культури в німецькомовному просторі. Особливо важливим є встановлення зв'язків між процесами, які відбувалися у визначений період із сучасним станом розвитку українсько-німецької взаємодії у літературному та перекладовому вимірі.

Новизна нашого дослідження визначається відсутністю перекладознавчих розвідок, які б здійснювали аналіз перекладів українських творів на німецьку мову з перспективи теорії полісистеми.

Метою розвідки є використання засад теорії полісистеми для аналізу впливу чинників, котрі визначали процес і продукт перекладу українських творів німецькою мовою, здійснених у другій половині ХХ століття, а також прослідкувати результат цього впливу на рівні паратекстуальних елементів і мікрорівня перекладу.

Для досягнення визначеної мети необхідно виконати такі **завдання**:

- 1) проаналізувати місце теорії полісистеми в загальному контексті перекладознавчих досліджень;
- 2) описати основні засади й категорії теорії полісистеми;
- 3) встановити зв'язок теорії полісистеми зі спорідненими напрямками дослідження літератури й перекладу;
- 4) застосувати основні засади й категорії теорії полісистеми й споріднених теорій для аналізу взаємодії української й німецької літературних полісистем у визначений період;
- 5) здійснити аналіз соціокультурного контексту перекладів українських прозових творів другої половини ХХ століття німецькою мовою, визначивши в ньому місце особистості перекладача;
- 6) здійснити перекладознавчий аналіз самих текстів;
- 7) дослідити вплив на входження українських творів у німецьку літературну систему паратекстів перекладу.

З огляду на мету й завдання дослідження пропонуємо **гіпотезу** стосовно очікуваних результатів аналізу: ми припускаємо, що у перекладах творів А. Головка, здійснених у різні етапи розвитку літературних полісистем, будуть наявні значні відмінності в підходах до перекладу та перекладацьких техніках, незважаючи на те, що оригінальні твори були написані в один період творчості письменника та мають спільні змістові та стилістичні риси. Ці відмінності проявлятимуться зокрема в обсягах нейтралізації культурно-специфічних елементів та стилістики автора першотворів, які частіше траплятимуться в перекладі 1951 року, адже саме в цей період відбувалося становлення радянської влади в новоствореній НДР, а потреба в поширенні радянської ідеології була найсильнішою в перші повоєнні роки.

Для виконання поставлених завдань було обрано такі **методи** дослідження: *дискурсивний аналіз* для визначення основних засад і категорій теорії полісистеми, встановлення зв'язків цієї теорії зі спорідненими напрямками перекладознавчих досліджень, а також для аналізу пара- та метатекстів перекладу; *ретроспективний метод* для розгляду теорії полісистеми у загальному

контексті перекладознавчих досліджень; *порівняння* для знаходження спільних рис між категоріями теорії полісистеми та споріднених теорій; *індукція* й *дедукція* в процесі висвітлення теоретичної бази дослідження; *синтез* для застосування основних категорій теорії полісистеми до опису українсько-німецьких літературних відносин у другій половині ХХ століття; *моделювання* для ілюстрування висновків у формі схеми; *порівняльно-перекладацький аналіз* для дослідження перекладів українських прозових творів другої половини ХХ століття німецькою мовою та виявлення конкретних прийомів, які використали перекладачі в процесі перекладу українських прозових творів.

Теоретичне значення роботи полягає у розширенні сфери застосування основних засад теорії полісистеми і водночас доповнення арсеналу перекладознавчих розвідок з українсько-німецького літературного перекладу сучасною теорією дослідження літератури й перекладу.

Практична цінність розвідки – можливість використати принципи аналізу для подальшого вивчення українсько-німецького літературного трансферу не лише у визначений у цій роботі період, а й на будь-якому етапі розвитку й взаємодії цих літературних полісистем. Висновки дослідження також можуть слугувати матеріалом для викладання й аналізу на спеціалізованих курсах з теорії й практики перекладу, художнього перекладу, міжкультурної комунікації тощо.

Матеріалом дослідження слугує вибірка українських прозових творів та їхніх перекладів німецькою мовою, здійснених у другій половині ХХ століття, а саме антології «Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen» (1951) та «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten» (1980), зокрема включені в них переклади оповідань А. Головка «Червона хустина» й «Пилипко» у виконанні А. Бельтца й подружжя Коліньків відповідно.

Робота пройшла **апробацію** й була презентована у форматі онлайн на VII Всеукраїнських наукових читаннях за участю молодих учених «Філологія ХХІ століття: нові дослідження і перспективи» у секції №10 «Когнітивно-дискурсивні виміри галузевого і художнього перекладу» 6–7 квітня 2023 року.

Структура роботи: вступ, три розділи з висновками до кожного з них, загальні висновки, список використаних джерел (70 позицій), додатки й анотація німецькою мовою.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО ПЕРЕКЛАДУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ПОЛІСИСТЕМИ

1.1. Теорія полісистеми у загальному контексті перекладознавчих досліджень

Теорія полісистеми була розроблена й описана у 1970-х роках і досі вважається сучасним й актуальним підходом до аналізу літератури й перекладу зокрема. Однак її існуванню передував еволюційний розвиток перекладознавчої думки, який згодом сформував певні парадигми, що розглядали переклад з різних перспектив. Пропонуємо коротке висвітлення основних напрямків перекладознавчої думки середини ХХ століття, які сформували підґрунтя для виникнення й розвитку теорії полісистеми та суміжних теорій.

1.1.3. Передумови розвитку теорії полісистеми

У середині ХХ століття у науці про переклад виникла ціла низка лінгвістичних підходів, які у певних формах застосовуються дотепер. Так, довгий час в основі багатьох моделей було уявлення про переклад як про процес перекодування інформації, закодованої однією мовою, засобами іншої мови, і вони спиралися першочергово на методи контрастивної лінгвістики. Хоча перекладачі невдовзі відійшли від намагань створити текст, який був би *ідентичний* першотворові, й оформили свою мету у гнучкіше поняття *еквівалентності* [56, с. 30].

Однією з ключових фігур у теорії еквівалентності був В. Коллер, який вважав еквівалентність мірилом рівноцінності першотвору й перекладу. Науковець описав п'ять типів еквівалентності: денотативну, конотативну, нормативну, прагматичну і формальну, кожен з яких відповідав за певний тип зв'язку між першотвором і текстом перекладу на різних рівнях [42]. Попри таку мовоцентричність цього підходу, В. Коллер також застосовує свій підхід до дослідження літературного перекладу [41].

Віхою в розвитку поняття еквівалентності, на нашу думку, є впровадження Ю. Найдою терміна динамічної еквівалентності [57], що передбачає якщо не відхід, то розширення поняття перекодування, а також орієнтування на реципієнта перекладу. Динамічна еквівалентність означає, що перекладач має орієнтуватися не на формальну структуру оригіналу, а на аналогічність ефекту, який має відчутти читач перекладеного твору. Хоча Ю. Найда розробляв категорію динамічної еквівалентності в контексті перекладу Біблії, «його ідеї та підхід знайшли застосування майже в усіх жанрах» (тут і далі переклад наш. – А. Б.) [38, с. 61]. Ми вважаємо, теорія Ю. Найди є прогресивною у порівнянні з його попередниками і перехідною до функціональних теорій перекладу, адже за своєю суттю такий підхід закликає перекладачів орієнтуватися на збереження функції першотвору.

Серед інших відомих прихильників лінгвістичної парадигми були Дж. Кетфорд [24], О. Каде [37], Ж.-П. Віне й Ж. Дарбельне [65] та інші. Представники цього напрямку розробляли свої визначення еквівалентності, описували критерії до них, а також пропонували методи її досягнення.

Передусім вони мали на меті проаналізувати текст з лінгвістичної перспективи, з погляду функціонування мови й тексту, водночас ігноруючи інші чинники, які прямо чи опосередковано могли мати вплив на процес і результат перекладу. Згодом С. Баснетт, розмірковуючи про роль науки про переклад у цей період, скаже, що «перекладознавство займало незначне місце у царині прикладної лінгвістики і навіть ще менше – у літературознавстві, а в молодій культурології взагалі не мало жодних позицій» [19, с. 124]. Незважаючи на це, розглянуті напрями дослідження зробили значний внесок у розвиток перекладознавства, і напрацьований арсенал прийомів перекладу застосовується і сьогодні. Однак, на нашу думку, варто зважати на те, що лінгвістичні підходи не можуть охопити й описати явище перекладу в усій його багатогранності й повноті, саме тому вони з часом втратили позиції перед наступними парадигмами.

Так, один із основоположників скопос-теорії, Г. Фермеєр, який досліджував її разом з К. Райс [60], вважав, що «переклад – це не лише і навіть не першочергово лінгвістичний процес» [64, с. 29]. Функціональні підходи, зокрема теорія скопосу, вийшли за рамки лінгвістичних класифікацій і приписів, а також відійшли від досі традиційного поняття еквівалентності як стрижневого критерію «правильності» перекладу. Так, на передній план виходить комунікативна ситуація і скопос, тобто мета перекладацької діяльності. У цій теорії «еквівалентність означає адекватність відносно скопосу, що вимагає втілення у тексті перекладу такої ж комунікативної функції або функцій, як і в першотворі» [58, с. 36]. У свою чергу мета і функція формуються поза текстом, і позатекстові чинники розглядаються окремо в аналізі вихідного тексту, запропонованого К. Норд [59]. Тому, на нашу думку, такий підхід надав перекладу інший вимір та виніс його у площину не лише мовознавчу, але й соціокультурну.

Сучасні перекладознавчі теорії дедалі більше інтегрують дослідження суто мовленнєвих явищ з іншими дисциплінами. Так переклад став об'єктом дослідження психолінгвістики, методи якої допомагають зрозуміти процес перекладання та рецепції перекладеного тексту. Одним з найвідоміших науковців, який досліджував переклад з цієї перспективи, є С. Засєкін [67]. Важливим є і когнітивний підхід, який досліджує переклад як когнітивну діяльність, а впливовим чинником в процесі перекладу визначає особистісні характеристики перекладача, його досвід і знання про певні ситуації. У такому розрізі процес перекладу описали у своїх когнітивних моделях П. Кусмауль, Р. Крюгер [45; 46] Г. П. Крінгс [44] і Г. Ріску [61].

Опис вибраних перекладознавчих підходів лише узагальнено демонструє еволюційний шлях, який пройшла наука про переклад за менш як сто років. Однак ми робимо висновок, що дослідники вже давно відійшли від сприйняття перекладу як суто лінгвістичної дії, радше визнаючи, що на цей процес впливають різні чинники, а тому він вимагає глибинного й всеохопного аналізу.

1.1.2. Основні засади й категорії теорії полісистеми

У 1970-х рр. І. Евен-Зогар розробив й описав теорію полісистеми, у якій розглядав літературу як багатогранну систему, всередині якої функціонують також інші системи. Науковець визначив таку полісистему як *гетерогенну, ієрархічну й динамічну*, а також зобразив її у ширшому контексті інших систем. Літературний переклад є окремою, проте інтегрованою частиною цього концепту.

Гетерогенність полісистеми визначається її рисами та суттю загалом. І. Евен-Зогар не погоджується з твердженням про те, що *система* є явищем статичним й гомогенним і зазначає, що впровадив термін «полісистема» саме для того, щоб продемонструвати концепцію *системи* «як динамічної й гетерогенної, на протиположність такій, якою її висвітлює синхронічний підхід» [29, с. 12]. Такий погляд, на думку вченого, може залучити до дослідження об'єкти і явища, які досі залишалися поза увагою науковців, хоча є невіддільною частиною будь-якої семіотичної системи. У цьому й полягає гетерогенна природа таких систем, адже «літературну мову не можна описати без винесення її в контекст нелітературних різновидів; літературу для дітей не можна розглядати як явище *sui generis*, а радше у зв'язку з літературою для дорослих; перекладену літературу не можна вивчати ізольовано від оригінальної» [там само, с. 13]. Так, теорію полісистеми можна вважати цілісним підходом до вивчення літератури, адже вона не лише робить певні жанри й явища видимими, але й прирівнює до тих, що традиційно були об'єктом досліджень, описуючи їх і надаючи повноваження формувати й розвивати систему.

Водночас І. Евен-Зогар характеризує полісистему як ієрархічну структуру. У межах полісистеми функціонують інші (полі)системи, однак як «головна» полісистема, так і її підсистеми є стратифікованими. У цьому контексті І. Евен-Зогар описує три основні взаємопов'язані опозиції: центр – периферія, канонічність – неканонічність і первинне – вторинне.

У літературній полісистемі, як і в будь-якій іншій семіотичній полісистемі, є центр і периферія. Позиція тексту у полісистемі не є сталою і може змінюватися залежно від позатекстових чинників, суспільно-політичних змін, історичного

розвитку тощо. Так, центральне явище може згодом ставати периферійним і навпаки. Автор теорії зауважує, що у полісистемі може бути більше, ніж один центр й одна периферія, і певні елементи «можуть переміститися з периферії однієї системи до периферії суміжної системи в межах однієї полісистеми, а потім, можливо, перейти у її центр» [там само, с. 14].

Окремо варто зазначити, що І. Евен-Зогар у своїх роботах заперечує категоричне ставлення до перекладеної літератури як до периферії полісистеми. Дослідник переконаний, що переклади є невіддільною та активною частиною літературної полісистеми. Він зауважує, що такі тексти, які у своїй системі також підпорядковуються внутрішній ієрархії, можуть позиціонуватися і як периферія, і як центр, залежно від стану полісистеми. Так, якщо літературна полісистема відносно молода й ще не зміцнилась, або вона належить до периферії більшої групи суміжних літературних полісистем, або має певний «вакуум» чи кризу, тоді перекладена література може займати центральні позиції [28]. Прикладом може слугувати місце перекладеної літератури в полісистемі української літератури в різні періоди її розвитку з огляду на її націєтворчу функцію, адже, як стверджує Р. Зорівчак, «без історії українського художнього перекладу немає історії української культури, і, отже, історії української нації», і саме художній переклад «відігравав значну роль в історії українського опору та національного відродження» [7].

Те, яке місце займає перекладена література у певній літературній полісистемі, також має вплив на вибір стратегії перекладу [16], адже коли переклад перебуває на периферії, то підпорядковується нормам центру, і тоді переважає стратегія одомашнення. І навпаки, коли переклад виступає засобом пошуку нових моделей і форм і є ресурсом для усїєї літературної полісистеми, тоді він набуває центральних позицій, і перекладачі надають перевагу стратегії очуження. Водночас варто підкреслити, що такий розподіл не є усталеним і приписовим, оскільки можна прослідкувати й протилежні тенденції. Так, незважаючи на центральні позиції перекладеної літератури в українській

полісистемі, наприклад, у другій половині XIX століття, дослідники зауважують на подекуди «надзвичайно інтенсивній тенденції одомашнення» [7].

Приналежність літератури до будь-якої позиції визначається низкою позатекстових чинників і тісно пов'язана з поняттям канонічності репертуару, який дослідник визначає як «сукупність правил та матеріалів, які регулюють створення й вжиток будь-якого продукту» [29, с. 39]. І. Евен-Зогар розрізняє два типи канонічності літератури: на рівні текстів і на рівні літературної моделі [там само, с. 19]. Канонічний репертуар є основою для створення канонічних текстів, канонічність яких є статичною, адже йдеться про твори, які стають надбанням і спадком усієї національної літератури й закарбовуються в її історії. Канонічність літературних моделей динамічна, адже вони постійно змінюються і, на думку автора теорії, є рушієм динамічності всієї літературної полісистеми. Динамічність полягає у трансфері неканонічних репертуарів, продукти яких не мають якісно нового інформаційного наповнення, набувають характеру повторюваності й потрапляють до периферії полісистеми, у канонічні позиції.

Окрім перерахованих опозицій І. Евен-Зогар також протиставляє первинний репертуар вторинному. Опозиція первинне – вторинне ідентична протиставленню новаторське – консерваторське. Так, вкорінений репертуар, який навіює свої закони новим моделям і відкидає інноваційні підходи, роблячи продукти, які виникають у цій полісистемі, очікуваними, є консервативним, а тому, за визначенням І. Евена-Зогара, вторинним [там само, с. 21]. На противагу цьому репертуару є первинний, інноваційний, який легко розширюється, поглинаючи нові ідеї й елементи, а його продукти можуть бути непередбачуваними. Водночас прямої кореляції між певним – вторинним і канонічним – неканонічним немає [там само, с. 22].

Як уже було зазначено, тексти можуть змінювати свою позицію в межах полісистеми, переміщатися з центру на периферію чи навпаки, а також мігрувати з однієї полісистеми в іншу. Такі зміни є проявом динамічності полісистеми. Елементи полісистеми перебувають у постійній боротьбі, претендуючи на центральні чи периферійні позиції, і це забезпечує її еволюцію. Аналогічно ці

елементи зазнають трансформації в інших площинах: опозиція канонічне – неканонічне є активною в контексті літературних моделей, а первинні типи згодом стають вторинними тощо.

Окрім опису зв'язків між елементами літературної полісистеми, І. Евен-Зогар також надав схему впливу позатекстових макрофакторів на процеси всередині цієї полісистеми. Він взяв за основу комунікативну модель Р. Якобсона [36, с. 81], провівши аналогію з чинниками, які визначають функціонування полісистеми. Так, І. Евен-Зогар виходить за рамки аналізу тексту як продукту, який отримує читач від письменника, а стверджує, що для того, щоб цей акт відбувся, «має існувати єдиний *репертуар*, використання його забезпечує певна *інституція*, а також *ринок*, через який цей продукт передають» [29, с. 34].

Водночас варто зауважити, що у теорії полісистеми усі елементи описані ширше за традиційне уявлення про них. *Продуцент* текстів розглядається не лише у ролі письменника чи як група окремих осіб з різними ролями, а як ціла соціальна спільнота, яка може вважатися також частиною літературної інституції та ринку. Поняття *реципієнтів* літературного продукту не обмежується читачами, адже, на думку І. Евена-Зогара, з текстами взаємодіють всі члени цільової спільноти, проте на різних рівнях, адже текст стає частиною дискурсу й проявляється, наприклад, у формі певних наративів, ідіом чи алюзій. *Інституції* є регулятивним компонентом, який охоплює як власне продуцентів текстів, так і критиків, видавництва, спілки письменників, державні інституції, заклади освіти, засоби масової інформації тощо. Деякі елементи полісистеми, як-от літературні салони, можна віднести як до літературних інституцій, так і до *ринку*, який у свою чергу не звужується лише до книжкових крамниць, клубів і бібліотек, а включає в себе усі фактори, які впливають на процеси торгівлі літературними продуктами.

До *репертуару* належать інструменти й правила, які використовуються як для створення, так і для рецепції літератури. Репертуар має тривірневу структуру: рівень окремих елементів, як-от морфем і лексем, рівень синтагм та рівень моделей. Розглядаючи *продукт* як будь-яке онтологічне вираження певної

діяльності, І. Евен-Зогар розмірковує про поняття продукту літератури як не лише традиційну форму тексту літературного твору, але і як фрагменти тексту, які використовуються у буденному житті як цитати, повчальні сюжети й відомі епізоди цих творів, а також «моделі дійсності», які формуються, зокрема, завдяки створенню текстів [там само, с. 35–44]

Аналізуючи роботу І. Евена-Зогара, можна дійти висновку, що науковець відходить від моделі аналізу літератури за її окремими текстами, а відкриває можливості прослідкувати взаємозв'язки між різними елементами загальної літературної полісистеми, невіддільною частиною якої є переклад. Один із представників когорти функціоналістів, літературознавець та перекладознавець Ж. Ламбер, у своїх статтях, присвячених різним функціональним підходам до вивчення культури й перекладу, зазначає, що такий підхід до аналізу літератури, комунікації або будь-якого іншого схожого явища, за якого предметом вивчення є саме зв'язки між елементами системи, не є новим, адже вивчення принципів, які визначають ці взаємозв'язки, було метою й інших дослідників, зокрема Ю. Тинянова й П. Бурдьє. Попри це саме теорія полісистеми «чи не єдина, за винятком теорії Бурдьє, так експліцитно описала цей підхід» [25, с. 142].

Погоджуючись із думкою Ж. Ламбера, ми вважаємо, що найбільшим здобутком І. Евена-Зогара та його теорії є те, що такий підхід відійшов від погляду на літературу (зокрема й перекладену) як статичну систему, яка функціонує ізольовано від впливів інших систем. Теорія полісистеми інтегрувала літературу в історичні, суспільно-політичні, культурні й психологічні явища, продемонструвавши, як ієрархія літератур може змінюватися залежно від цих процесів. Відповідно, певний стан літератури та її підсистем, включно з перекладеними творами, відображають динаміку змін у суспільстві й культурі окремих народів та їхній взаємодії з іншими. Такий підхід передбачає, що під час аналізу перекладеного тексту варто враховувати низку позатекстових чинників, які допоможуть зрозуміти мотивацію перекладача під час вибору тексту для перекладу, перекладацької стратегії, прийомів на різних рівнях тексту та

паратекстів, а також входження перекладеного тексту у цільову літературну полісистему.

1.1.3. Зв'язок теорії полісистеми зі спорідненими напрямками перекладознавчих досліджень

На нашу думку, теорія полісистеми розширює й поглиблює перспективу вивчення й аналізу перекладу, виходячи за межі текстоцентричних моделей перекладу, а тому вона є якісно новим шаблоном розвитку перекладознавчої думки. Однак погляд на теорію полісистеми у цьому контексті як на єдиний напрям досліджень, який пропонує цілісний підхід до аналізу перекладу, був би помилковим. Так, є низка інших теорій та моделей, які доповнюють уявлення про оригінальну й перекладену літератури як (полі)системи, в межах яких на створення й позиціонування текстів впливає велика кількість чинників на всіх рівнях.

Більшість таких теорій з'явилися в часи так званого *культурного повороту* (cultural turn) 1980-х років, головними представниками якого вважають зокрема С. Баснетт [20], А. Лефевра [48], Т. Германса [34] й Г. Турі [62, 63]. Деякі дослідники зауважують, що культурологічна парадигма розвинулась пізніше за лінгвістичну і «побудувала свою репутацію на неповноцінності попередніх теорій, заснованих на лінгвістичних принципах, а отже радше протиставляючи себе лінгвістичним підходам, ніж доповнюючи їх» [17, с. 148]. Дійсно, перекладознавчі теорії, які належать до «культурного повороту», зосереджують увагу на культурних чинниках, які впливають на процес і результат перекладу, на противагу лінгвістичним особливостям першотвору й еквівалентності як меті перекладу і загалом «розширюють сферу досліджень, відходячи від статичного лінгвістичного аналізу, порівнюючи оригінальні та перекладені твори, надаючи правдивий образ перекладацької діяльності, яка мала місце в її особливому просторово-часовому контексті» [52, с. 95]. Поняття «культура» у цьому випадку має широке значення, адже це «цілий соціальний контекст, що задіяний у

перекладі, водночас із нормами, конвенціями, ідеологією та цінностями суспільства чи цільової системи» [10, с. 7].

З «культурним поворотом» зокрема пов'язують розвиток і поширення ідей французького соціолога й філософа П. Бурдьє, зокрема понять *габітус*, *поле* й *капітал* [21]. Концепт *габітус* описує диспозиції агента, тобто носія певної системи цінностей, здатного на ініціативну діяльність, яких він набуває впродовж життя залежно від зовнішніх чинників, наприклад, соціального класу, та має визначальний вплив на його діяльність і моделі сприйняття. Так, у контексті перекладознавчих досліджень науковці вважають, що переклад часто полягає не у свідомому дотриманні норм та виборі стратегій, тому що «якщо перекладач нав'язує тексту ритм, лексику чи синтаксис, яких немає в оригіналі, і таким чином підміняє голос автора своїм голосом, це, по суті, є не свідомим стратегічним вибором, а наслідком його специфічного *габітусу*, набутого в цільовому літературному полі» [31, с. 158]. Агенти діють у певному *полі*, тобто конкретних об'єктивних соціальних ситуаціях. Ієрархія та взаємодія полів (економічних, політичних, культурних тощо) формує будь-яку соціальну формацію, водночас усі поля є автономними, хоча й мають спільні риси за своєю суттю. Поле й *габітус* є невіддільно пов'язаними поняттями, адже *габітус* структурує поле, і водночас поле структурує *габітус* [51]. У певному полі агенти провадять боротьбу за відповідний *капітал*. У теорії П. Бурдьє йдеться не лише про змагання за економічний капітал, але й, наприклад, за престиж й авторитет у культурному полі – за культурний капітал. Агенти мають різні форми капіталу, як-от символічний (визнання, слава), освітній (здобута освіта й кваліфікація), мовний (мовна компетенція) тощо.

Власне, саме цих концептів П. Бурдьє достатньо, щоб поглянути на переклад під іншим, нетрадиційним кутом, а тому ідеї соціолога знайшли широкий вжиток у сфері перекладознавчих досліджень, зокрема вони активно використовуються дослідниками як підґрунтя для аналізу перекладів окремих творів [8; 27; 33] попри те, що більш поширеним є застосування цієї теорії у неспоріднених з літературознавством чи перекладом галузях, як-от соціологія,

освіта, культурологія, політологія тощо [23]. Однак ми вважаємо, що поняття, впроваджені й розвинуті П. Бурдьє, можуть слугувати гармонійним доповненням до теорії полісистеми І. Евена-Зогара, адже обидва підходи мають точки перетину, розширюючи один одного, особливо в галузі перекладознавства, навіть зважаючи на те, що «теорія Бурдьє була створена не для дослідження перекладу» [31, с. 121], адже соціолог присвятив перекладознавчій траєкторії розвитку його теорії лише одну працю [22]. Так, аналогію можемо прослідкувати в описі просторів, які є основою для взаємодії літератур чи агентів: і поля П. Бурдьє, і системи І. Евен-Зогара є ієрархічними й взаємодіють одні з одними, а всередині цих просторів відбувається боротьба за капітал (у термінології П. Бурдьє) або за канонічність (у термінології І. Евен-Зогара).

Ще однією визначною постаттю епохи «культурного повороту» був А. Лефевр, який також відстоював погляди про відхід від суто лінгвістичного аналізу текстів та ідею про те, що переклад є радше соціальним актом, а також засобом маніпуляції у культурі. У низці своїх робіт [48; 49] А. Лефевр запровадив нові поняття, які описують як процес перекладу, так і його результат. Поряд з досить радикальною думкою про те, що переклад є маніпуляцією, науковець також називає цей процес *заломленням*, а згодом – *переписуванням*. Цей концепт полягає в тому, що переклад не є точним відтворенням першотвору, а радше текстом, який адаптований для цільової аудиторії залежно від мети перекладу чи ідеологічного впливу. Так, переписуванням може бути як дитяча адаптація певного твору, так і спотворена через ідеологічний диктат версія першотвору. Серед головних чинників, які можуть мати вплив на переклад, науковець виділяє *патронаж* (зовнішнє джерело влади у формі окремих історичних фігур, релігійних, політичних, соціальних груп та інститутів), *ідеологію* (панівна система поглядів цільової культури), *поетику* (літературні прийоми та роль літератури в цільовій культурі й суспільстві) та *фахівців* (суб'єкти контролю всередині літературної системи, як-от перекладачі, критики, рецензенти тощо). На нашу думку, ці поняття можуть доповнити вчення про полісистему, адже патронаж можна розглядати як один з визначальних елементів

канонізації, а поетику – зіставити з Евен-Зогарівським поняттям репертуару. Теорія А. Лефевра також, «проголошуючи свободу з боку перекладачів користися тискам чи протистояти ним, підвищує статус перекладачів у суспільстві» [6, с. 218].

Останнє твердження стає дедалі актуальнішим у контексті досліджень *особистості перекладача*. Перекладач як суб'єкт перекладу стає предметом вивчення низки перекладознавців, зокрема М. Іваницької [8]. Дослідниця розглядає перекладача у комплексі його соціальних ролей, як елемент літературної полісистеми та ланку, яка поєднує полісистеми вихідної й цільової культур, здійснюючи культурний трансфер і виконуючи зокрема функцію репрезентації однієї культури в системі іншої під дією позатекстових та позалітературних чинників. Водночас особистість перекладача, на думку дослідниці, не має остаточного й вирішального впливу на продукт перекладу, адже окрім нього на перекладацькому полі діють інші гравці, як-от редактори й видавці, але також і критики й дослідники тощо. Окремо увагу дослідниця зосереджує на мовній особистості перекладача, яку формує низка зовнішніх чинників, як-от геокультурний, політичний, соціальний простір, а також освіта й професійний досвід, що проявляється і на мікрорівні тексту, і на рівні паратекстів і метатекстів. Слушною заувагою є те, що «соціальні, політичні, ідеологічні та, зрештою, психологічні умови формування особистості в умовах того чи іншого державного утворення, умови життя й творчості українських перекладачів в протистояннях із державною системою чи співпраці з нею проявляються в їхніх мовних діях, у лінгвістичних та літературних пріоритетах, що можна простежити як на прикладі виборів твору для перекладу, так і на прикладі вибору перекладацьких стратегій і навіть на прикладі тактичних перекладацьких рішень на всіх мовних рівнях» [там само, с. 42].

Отже, теорія полісистеми розвивалася одночасно з суміжними теоріями або слугувала підґрунтям для них. Ми вважаємо, що перелічені напрямки досліджень є не конкурентними до поглядів І. Евена-Зогара, а комплементарними до його розробок концепту полісистеми та зв'язків всередині неї й з іншими

системами. Наприклад, поняття полісистеми має спільні риси з поняттям поля П. Бурдьє, теорія переписування й маніпуляції, а також дослідження особистості перекладача можуть допомогти проаналізувати передумови й наслідки конкуренції в опозиціях, описаних І. Евен-Зогаром, під час дослідження окремих випадків розвитку й взаємодії літературних полісистем різних культур.

1.2. Огляд взаємодії української та німецької літературних полісистем у другій половині ХХ століття

У другій половині ХХ століття в історії українсько-німецького літературного перекладу можна прослідкувати складні процеси, які розгортаються на загальному суспільно-політичному тлі зі значними зсувами. У ці часи на процес перекладу впливають політичні та ідеологічні чинники, які роблять аналіз перекладених текстів із суто лінгвістичної перспективи, на нашу думку, неприйнятними. Розгляньмо позиції української й німецької літератури в межах інших полісистем та взаємодію між ними у визначений період, застосовуючи основні категорії теорії полісистеми.

1.2.1. Взаємодія української та німецької літератур у другій половині ХХ століття крізь призму теорії полісистеми

У своїй монографії, присвяченій вивченню особистості перекладача, М. Іваницька описує різні періоди взаємодії українського та німецького літературних полів [8]. Дослідниця зауважує, що у перші десятиліття після Другої світової війни «українсько-німецькі літературні стосунки розпадаються на два нерівноцінних поля, які відрізняються як суб'єктами, так і об'єктами перекладу, шляхами літературного трансферу, кількісними показниками, роллю різних гравців» [там само, с. 156]. Цей розпад пов'язаний передусім з історичними подіями: поділом Німеччини на чотири зони окупації, які умовно можна розділити на західну й радянську. Остання перебувала під безпосереднім впливом Радянського Союзу, і це мало наслідки й для українсько-німецького літературного трансферу.

У культурному просторі імперського Радянського Союзу [3; 15] література використовувалася як один із засобів ідеологічної маніпуляції та пропаганди панівних політичних наративів та директив. Провідною «естетикою» СРСР був передусім соціалістичний реалізм [11], який романтизував радянську дійсність і поширював ідеї соціалізму й комунізму й таким чином був провідним художнім методом у СРСР та підконтрольних периферійних колоніях. У таких умовах годі

й говорити про повноцінну репрезентацію української чи будь-якої іншої національної літератури за межами Союзу у формі перекладу, адже ідеологічна цензура брала свій початок ще на стадії відбору творів для перекладу й публікації у країнах соціалістичного табору, зокрема в післявоєнній НДР. Навіть у внутрішньому радянському культурному й літературному просторі творчість національних митців спотворювалася через канони пропаганди. Так, Т. Шевченко стає революційним письменником, що бореться проти кріпосництва, «буржуазного націоналізму», а його біографія зазнає маніпуляцій, де образ Кобзаря викривлений до ледь не першочергово російського митця [1].

Вочевидь, перекладені твори пережили не менше трансформацій, адже зазнавали багатоетапної цензури. Зважаючи на те, що «приблизно 20 перших повоєнних років літературного трансферу можна вважати періодом ідеологічного замовлення, який виразно вербалізувався в текстах перекладів, паратекстах і метатекстах і створив потужне в кількісному та якісному відношенні радянсько-німецьке перекладацьке поле, закріпивши за ним таку рису, як презентація багатонаціональної радянської літератури як більш-менш гомогенної, русофонної та соціалістичної» [8, с. 176], можна стверджувати, що ідеологічна функція перекладу стала центральною для української літературної полісистеми та її зв'язків з літературною полісистемою НДР. На нашу думку, саме ідеологічна обробка й, послуговуючись термінологією А. Лефевра, переписування творів українських письменників становило основу українсько-німецьких перекладових взаємин, хоча такий переклад нехтував однією з визначальних функцій – репрезентування вихідної культури у чужомовному культурному просторі.

Переважання ідеологічної функції особливо характерне для періодів авторитаризму й тоталітаризму. Вона може як проявлятися у першотворах, коли використана «мова тоталітаризму» стає перекладацькою проблемою на шляху до відтворення ідеологізованого підтексту [55], так і в навмисній пріоритезації в процесі перекладу. Так, у часи націонал-соціалізму німецький перекладач Карл Лербс перекладав комедії Оскара Вайлда, красномовно надаючи перевагу

підкресленню або зміні ідеологічного забарвлення творів. Перекладач додає експресивності потрібним для створення необхідного образу виразами, змінює характер і дії ключових персонажів, додає стереотипних описів для створення асоціації з націонал-соціалістичним контекстом. Усе це зробило продукт перекладу ілюстративним прикладом Лефеврівського заломлення й переписування, коли перекладений твір абсолютно втрачає закладені у першотворі зміст, ідею й образи.

Аналізуючи українське й східнонімецьке літературне поле та взаємодію між ними крізь призму теорії полісистеми, можемо говорити про те, що через значний вплив радянської цензури в обох полісистемах однакові літературні моделі закріпилися як *канонічні*, адже в повоєнний період соцреалістичні методи були чи не єдиними прийнятними рамками розвитку літератури, що могла претендувати на місце у центрі полісистеми. Водночас через заідеологізованість і заполітизованість репертуарів цих полісистем, а також обмеження, які накладав єдиний патронаж, можна стверджувати, що у другій половині ХХ століття панівний репертуар української та німецької полісистем був *вторинним*, адже відхід від зазначених приписів був неприйнятним для тогочасної політики пропаганди інтернаціоналізму й боротьби «народів СРСР» за соціалістичні й комуністичні цінності.

Варто підкреслити, що саме суспільно-політичні чинники мали найбільший вплив на формування центру й периферії обох полісистем. Українська літературна полісистема була включена у літературну макрополісистему СРСР, ідеологічна спрямованість якої, однак, проклала фундамент для канонічних літературних моделей. Тому в *центр* української літературної полісистеми цього періоду могли потрапити лише ті твори, що проходили «ідеологічну фільтрацію» чи зазнавали спотворень смислу, і саме вони мали найбільше шансів стати об'єктами перекладового трансферу. Схожа ситуація й у повоєнній літературній полісистемі НДР: хоча вона була частиною більшої німецької літературної полісистеми, вона також перебувала у зоні впливу радянської літературної полісистеми. Однак не можна стверджувати, що

перекладена українська література могла претендувати на центральні позиції в полісистемі НДР, тому трансфер відбувався до периферії. Описані позиції й взаємодії узагальнено й проілюстровано у нашій схемі (Додаток 1).

1.2.2. Асиметричність як визначальна риса українсько-німецьких літературних взаємин

Зважаючи на описані вище зв'язки української та німецької літературних полісистем, очевидним стає факт, що ці взаємини розвивалися несиметрично. М. Іваницька зазначає, що «якщо для українськомовних реципієнтів німецькомовна література була традиційним об'єктом зацікавлення, то німецькомовна аудиторія виявляла характер вибірковості акту рецензії» [8, с. 7], внаслідок чого обсяги перекладених творів німецькою мовою значно відрізнялися від обсягів німецькомовних перекладів української літератури.

Причини і водночас результати такого нерівномірного культурного трансферу знаходимо в працях різних дослідників і мислителів. У своїй статті «Трагедія Центральної Європи», оприлюдненій 1984 року, М. Кундера протиставляє великі європейські країни «малим народам», тобто тим, які вимушені боротися за своє існування, адже останнє для них не є аксіомою. Такі екзистенційні побоювання спринені першочергово впливом імперій, зокрема російської: «...ніщо не могло бути таким чужим Центральній Європі та її пристрасті до різноманітності, як Росія – одноманітна маса, що все уніфікує та централізує, сповнена рішучості перетворити всі народи своєї імперії (українців, білорусів, вірменів, латишів, литовців та інших) в єдиний російський народ (або, як звичайно висловлюються в цьому столітті узагальненої словесної містифікації, в «єдиний радянський народ»))» [47, с. 4]. Як наслідок цих намагань, російська література вбачалася домінантною серед слов'янських літератур, водночас «менші» слов'янські літератури зазвичай залишалися поза увагою, адже видатних національних письменників різних народів, як-от Тараса Шевченка з України або Адама Міцкевича з Польщі, «на відміну від Пушкіна, зазвичай не сприймають як канонічних авторів світової літератури» [43].

Така послідовна політика применшення значення культур колонізованих Росією частин Східної Європи зумовила те, що перед українським перекладом постало завдання, яке виходило за межі мовного чи інформаційного трансферу. Розмірковуючи про націєтворчу функцію українського перекладу, перекладач літератури перекладознавець М. Стріха наголошує, що цільовою аудиторією перекладів у XIX й XX століттях була інтелігенція, представники якої знали кілька мов, а отже потенційно були знайомі зі змістом перекладених творів. Тому інформаційна функція поступалася перед націєтворчою, адже «цей переклад слугував появі прямого, без посередників, спілкування української культури з іноземними літературами. Він допомагав утверджувати ідею можливості прямих культурних зв'язків між українцями й іноземцями, а відтак – й ідею культурної та політичної рівності українців з іншими європейськими народами» [12]. Погоджуючись із наведеною тезою, додамо, що завдання віднайдення такої рівності мало б виконуватися й у зворотному напрямку, за допомогою перекладів українських творів німецькою та іншими іноземними мовами. Саме тому описані в попередньому підрозділі маніпуляції, вчинені СРСР у царині українсько-німецького перекладу, мали згубний вплив на процеси ознайомлення німецькомовної аудиторії з українською літературою та культурою загалом. Наслідки ми відчуваємо й зараз, адже «коли в світовому хорі не чути голосу певної культури, іншим легше повірити, що цієї культури / народу / держави не існує. Коли ж якась велика культура заявляє – це насправді моє, світу легше виправдати крадіжку, війну, агресію. Бо іншого голосу просто не чути» [4].

Поряд з екзистенційними наслідками перекладової асиметрії можна констатувати й практичні, адже заполітизованість і несамостійність українського літературного поля у другій половині XX століття даються взнаки й дотепер. І. Евен-Зогар зазначав, що «обмеження ринку обмежують можливості розвитку літератури як соціокультурної діяльності» [29, с. 39]. У своїй праці відома перекладачка української літератури в Німеччині К. Дате порівняла український і німецький літературні ринки, зауважуючи, що український ринок менш

диференційований у порівнянні з німецьким, а українська література й досі залишається периферійною у німецькомовному просторі [26].

На нашу думку, асиметрія у рецепції культури може як посилюватися, так і урівноважуватися за допомогою перекладацьких потуг та тактик, коли йдеться про українсько-німецький переклад. Враховуючи, що німецькомовна аудиторія має недостатньо глибокі знання про Україну як автентичну й самостійну культуру, яка, однак, часто є центральним образом або тлом для сюжетів українських письменників, збереження культурно-специфічних елементів та відтворення мовних особливостей можна вважати одним із головних завдань перекладачів, які працюють в галузі українсько-німецького літературного перекладу. І навпаки, нівелювання й спрощення таких елементів, ідейне спотворення й поготів гальмує чи зовсім унеможлиблює прогрес у повноцінній репрезентації української літератури й культури у німецькомовному просторі.

Висновки до першого розділу

Для розвитку науки про переклад важливою є теоретична дискусія, яка була особливо активною у XX столітті. У цей період відбулася стрімка еволюція перекладознавчої думки, адже з неповноцінної позиції на периферії лінгвістики вона розвинулася у самостійну науку, вчення якої доповнюються напрацюваннями дослідників з інших дисциплін. Такий розвиток мав прояв у підходах до аналізу перекладеної літератури: з оцінки суто мовознавчого перекодування на різних рівнях еквівалентності перекладознавство поступово зміщувало акцент до функції перекладу, а потім розвинуло бачення перекладу як складного процесу, на який впливають історичні обставини, соціально-політичні умови, культурне тло, психологічні й когнітивні процеси тощо.

Одним із таких цілісних підходів до вивчення перекладу є теорія полісистеми І. Евена-Зогара, яка описала літературу як динамічну, ієрархічну й гетерогенну систему систем, яка у свою чергу теж є частиною більших полісистем. У цій літературній полісистемі продукти літератури не існують ізольовано, а створюються й розвиваються під впливом інших чинників, як-от продуцентів, реципієнтів, репертуару, інституцій та ринків. Теорія полісистеми не минає жодних жанрів і стилів, а лише надає їм позиції відносно тих текстів, які досі було прийнято безсумнівно називати літературою. Вони співіснують в опозиції канонічного й неканонічного репертуару, центру й периферії полісистеми, а також первинних і вторинних моделей, і кожна з цих опозицій не є усталеною, а передбачає постійну боротьбу за панівні позиції. Переклад є повноцінною (полі)системою у складі ширшої полісистеми, яка за певних умов навіть може займати центральні позиції у національній літературній полісистемі.

Теорія полісистеми є не єдиним цілісним підходом до аналізу перекладів. Схожі міркування знаходимо в теорії П. Бурдьє, чие вчення про поле, габітус і капітал знайшло застосування у дослідженні перекладу, а його поняттєвий апарат ми вважаємо подібним до розробок І. Евена-Зогара. Аналогія прослідковується і з теорією А. Лефевра, який виділив патронаж, ідеологію, поетику та фахівців як чинники, що впливають на процес і результат перекладу, а також розглянув

процес перекладу як маніпулювання й переписування. Важливими є також напрацювання М. Іваницької, яка дослідила особистість перекладача, його ролі та чинники, які впливають на його рішення у процесі перекладу. Усі перелічені підходи мають точки перетину з теорією полісистеми або гармонійно доповнюють її своїм категорійно-поняттєвим апаратом.

Основні засади теорії полісистеми дозволяють описати українсько-німецькі літературні зв'язки у другій половині ХХ століття. У цей період як українська, так і німецька літературні полісистеми цілком або частково функціонували в радянській макрополісистемі, а тому мали спільні характеристики, зокрема однакові канонічні моделі й панівний вторинний репертуар. В умовах, коли література використовувалася інституціями як засіб пропаганди, у центр української літературної полісистеми потрапляла лише обмежена кількість творів, які або відповідали провідній поетиці соціалізму, або ідейна складова котрих радикально змінювалася цензурою. У процесі перекладу література зазнавала багатоетапної цензури, яка підлаштовувала перекладені твори під наративи інтернаціоналізму й прихильності до соціалістичних і комуністичних ідей.

Через таку політику українська література потрапляла на периферію німецької літературної й культурної полісистеми, українська культура репрезентувалася неповноцінно, що ще більше шкодило її статусу порівняно зі статусом німецької літератури в українськомовному просторі, оскільки в останньому перекладена література довгий час займала центральні позиції в полісистемі задля досягнення культурної рівноправності. Така перекладова асиметрія була і досі залишається, на нашу думку, однією з визначальних рис українсько-німецької літературної взаємодії та має негативні наслідки для позицій української культури на європейській культурній арені.

РОЗДІЛ 2. АНТОЛОГІЯ «AUS DEM BUCH DES LEBENS. UKRAINISCHE UND ESTNISCHE NOVELLEN» ТА ПЕРЕКЛАД ОПОВІДАННЯ А. ГОЛОВКА «ЧЕРВОНА ХУСТИНА»

У перші повоєнні роки, коли Німеччина була поділена на дві основні зони впливу, для Радянського Союзу вирішальне значення мало поширення й закріплення своєї ідеології, стилю життя та світосприйняття на новостворену колонію – Німецьку Демократичну Республіку. Культурний трансфер відігравав не менш важливу роль, ніж економічний і політичний вплив, коли «соціальні й економічні структури дедалі більше наближалися до радянської моделі» [54, с. 15]. Саме тому макрополісистема радянської літератури й культури провадила активну взаємодію з новою полісистемою НДР. У контексті цих відносин залишається мало місця для репрезентації української культури, яка хоч і мала шанс на трансфер у німецькомовне соціокультурне середовище, та все ж зазнавала значних змін у процесі цензурування й реінтерпретації як на рівні паратекстів, так в на мікрорівні перекладів.

2.1. Соціокультурний контекст видання антології

Антологію «Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen» було видано 1951 року видавництвом «Kultur und Fortschritt» («Культура й поступ») [18]. Це видавництво функціонувало в тогочасній НДР з метою розбудови й поглиблення радянсько-німецьких культурних відносин. Репертуар «Культури й поступу» складався переважно з літератури, яка розповідала про Радянський Союз (репортажі, путівники тощо), а перекладена література охоплювала твори радянських авторів. Окрім цього, читачі могли познайомитися з роботами письменників з НДР та інших країн соціалістичного табору.

Видавництвом опікувалося Товариство німецько-радянської дружби (Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft), котре на той час мало назву «Товариство вивчення культури Радянського Союзу» (Gesellschaft zum Studium der Kultur der Sowjetunion), яке, власне, добре експлікує мету існування організації та, відповідно, завдання видавництва. Робота товариства була

важливою частиною трансферу «радянської культури» в НДР у перші повоєнні роки, адже «перенесення радянської моделі суспільного устрою в НДР спричинило нагальну необхідність подолання антирадянських настроїв серед населення» [39].

Обрана для аналізу антологія втілювала описаний трансфер. У цьому контексті варто зазначити важливість формату антології, адже така форма зазвичай використовується для подання «загальної картини» певної літератури, і для багатьох читачів знайомство з творами, включеними в антологію, є першим актом взаємодії з новою для них культурою. Зміст антології, передусім вибір творів для ознайомлення, формує образ літератури та її актуального канону загалом, а також надає їй певних сенсів, адже ці збірки «не тільки фіксують написане, але й переписують, пропонуючи нову інтерпретаційну рамку» [2, с. 11]. Саме тому можна стверджувати, що тексти, відібрані для перекладу, а також паратексти й метатексти, є чинником репрезентування у нашому випадку української літератури й культури в соціокультурному просторі НДР. У наступних розділах проілюстровано, як саме ця функція втілюється на прикладі антології «*Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen*» в описаних вище умовах.

У цьому контексті важливо зважати не лише на особливості культурного трансферу з СРСР у НДР, але й на те, як механізми цього трансферу формувалися всередині радянської макрополісистеми. Курс на стирання меж між полісистемами народів, що перебували під радянською владою, прослідковується на всіх рівнях, зокрема в наукових роботах. Так, в «Історії української літератури» 1955 року вже у вступі знаходимо слова про «єднання і творчий взаємозв'язок між культурами народів-братів», які йдуть до однієї світлої мети – комунізму» [9, с. 13], а також про те, що «вороги народу – українські буржуазні націоналісти прагнули відірвати українську літературу від російської. Вони вигадали реакційну «теорію» боротьби «двох культур» – культури української й російської, намагалися орієнтувати радянських письменників на занепадницьку «культуру» буржуазного Заходу» [там само]. В умовах заідеологізованості всіх

рівнів вивчення й трансферу національних культур в перші повоєнні роки в СРСР переклади радше виконували функцію ідеологічного замовлення влади, ніж знайомили реціпієнтів з автентичною українською культурою.

2.2. Аналіз паратекстуальних елементів антології

На перших сторінках антології знаходимо вступну статтю авторства укладача збірки Е. Мюллера (E. Müller). Говорячи про антологію як форму, яка пропонує «інтерпретаційну рамку» творам, які в неї входять, варто зазначити, що цю рамку передусім вербалізує вступна стаття, яка певним чином пояснює ідею збірки й налаштовує читачів на певне сприйняття перекладених творів. У випадку збірки «Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen» можемо констатувати, що вступна частина виконує безпосередню роль репрезентації радянської культурної полісистеми реципієнтам полісистеми НДР.

З перших рядків передмови можна зробити висновок, що антологія орієнтована передусім на тих читачів, для яких феномен «радянської культури» є радше новим, а «менших культур», які вона охоплює, зокрема української – й поготив. Вступна частина, яка мала б стати елементом трансферу знань про українську й естонську культурні й літературні полісистеми, є фактично екскурсом в історію цих республік, головною фігурою котрого є Росія й соціалістична революція. Саме остання дала молодим народам «можливість закласти фундамент національної культури – власну абетку, власну літературу» [69, с. 5]. Хоча укладач описує Радянський Союз як колиску, яка об'єднує сотні національностей, поряд з ним згадується Росія, адже саме там відбулася перша революція, а «робітники України й Естонії без вагань пішли за прикладом їхніх російських братів» [там само, с. 7]; саме «чудові російські політики, публіцисти, письменники й критики стали на сторону знедолених і безправних, на сторону прогресу» [там само, с. 6].

Важливо зазначити також те, що, за нашим припущенням, переклад новел було виконано з російської мови, яка в цьому випадку виступає мовою-посередницею. На це вказує передусім те, що А. Бельтц (A. Böltz), який відповідав за переклад українських творів, був перекладачем з російської мови (хоча власне в антології вказано, що він здійснював переклад новел з української мови). Також на перших сторінках вказано назву оригіналу саме російською мовою. Доказ знаходимо й у транслітерації українських імен, які, очевидно,

здійснено з мови-посередниці: *Wasil Stefanik, Boris Grintchenko, Andri Golowko, Mikita Schumilo* тощо.

Попри спробу висвітлити розвиток України й Естонії як лінійну історію з позитивним фіналом, тобто їхнім порятунком російським пролетаріатом й культурою, на перших сторінках вступу можна помітити логічні помилки. Так, Естонія зображена як країна, що страждала під гнітом шведів, данців і німців, переживала безперервні війни до 1710 року, коли «Петро I приніс країні мир і приєднав її до Росії» [там само, с. 5]. Однак потім народ знову потрібно рятувати, цього разу – від царизму, який лише кілька рядків тому приніс мир, адже паралельно з пробудженням політичної свідомості пролетаріату «відбулося національне пробудження територій, які зазнавали національних утисків» [там само, с. 6] в умовах панування російського царату.

Поряд з описом прогресивної натури російського суспільства ще одним лейтмотивом вступної статті є оспівування соціалізму й революції. Воно слугує рамкою, яка надає позитивної конотації особистостям і явищам, які в ній перебувають. Наприклад, Тарас Шевченко – це український письменник, який (звісно, під впливом «російських революційних демократів» [там само]) оспівував народну боротьбу проти гнобителів й експлуататорів та був «зачинателем революційно-демократичної традиції в українській літературі» [там само]. Говорячи про розбудову комунізму як процес, паралельний післявоєнній відбудові, укладач передмови називає це «красномовним свідченням політичної й моральної зрілості та величі радянського народу» [там само, с. 8]. Водночас знаходимо традиційне для радянського й російського політичного й соціокультурного простору протиставлення соціалістичного ладу капіталістичному, який уособлюється в збірному образі Заходу. Описуючи події в Естонії 1918 року, Е. Мюллер пише про естонську буржуазію, яка «за підтримки імперіалістичних держав Заходу жорстоко помстилася революціонерам і встановила криваву диктатуру» [там само, с. 7]. У наступному абзаці ці ж сили називають «антинародними», протиставляючи їх соціалістичному прогресу.

Оскільки вступна стаття є передмовою до творів українських й естонських письменників, у тексті можна знайти типові радянські кліше про народи республік Радянського Союзу й міф про братні народи. У словах про те, що «Союз Радянських Соціалістичних Республік об'єднує братерськими узами понад двісті національностей» [там само, с. 5], а «Україна з давніх-давен пов'язана тисячами ниток з долею Росії» [там само] імплікується думка про єдність народів, а також стираються межі між їхніми національними полісистемами. Ця єдність підкреслюється й у розповіді про українську й естонську культури: «Українці й естонці пишаються своєю давньою культурною традицією» [там само]. Як бачимо, вживаючи сполучник «й», автор тексту водночас використовує форму однини для поняття «культурна традиція», навіть на мікрорівні не розділяючи традиції двох окремих народів. У частині, де описано перемогу «славетної радянської армії» над фашистськими загарбниками у «Великій Вітчизняній війні» (тут варто відзначити чергові кліше, які великою мірою зробили внесок у формування ідеологічного підґрунтя полісистеми СРСР), автор дедалі менше акцентує увагу на різницях між народами, говорячи спочатку про «радянські народи», а в наступному реченні – про один «народ», який «з нечуваним ентузіазмом почав відбудову та водночас заклав фундамент соціалістичного суспільного ладу» [там само, с. 7].

Автор передмови неодноразово окреслює репертуар, характерний для полісистеми літератури СРСР. Канонічність реалістичної літератури підкреслюється у контексті вже згаданого протиставлення «кривавої імперіалістичної диктатури Заходу» й «прогресивного соціалізму». Так, описуючи 22-річний період розвитку естонської літератури до 1940 року, укладач антології стверджує, що в умовах капіталістичного панування в Естонії «не було написано жодного вартого уваги реалістичного твору» [там само, с. 7]. Водночас у передмові реалістичне мистецтво стає засобом, завдяки якому соціалізм «творить нових людей, будівників комунізму» [там само, с. 8]. Також позитивна конотація прослідковується в оцінці письменників, твори яких додано в антологію: вказано засновників реалізму в естонській літературі, а саме Едуарда

Вільде, Фрідеберта Тугласа, Югана Лііва й Антона Таммсаар, загадано також українських митців Михайла Коцюбинського й Василя Стефаника, «на творчість котрих значний вплив мав реалізм Горького» [там само, с. 7]. В останньому твердженні неможливо не помітити маніпуляцію й протиріччя, адже, наприклад, Василя Стефаника вже хрестоматійно називають найвідомішим представником українського літературного експресіонізму.

Підтвердження тезі про те, що антологія пропонує читачам певну «інтерпретаційну рамку» для рецепції літератури, знаходимо в останньому абзаці передмови, де Е. Мюллер пояснює структуру збірки. Укладач розділив усі твори на періоди й розташувавши розділи в хронологічному порядку: «Коли пани ще міцно трималися в сідлі», «Коли спалахнув народний гнів», «Коли Сталін захищав Царицин», «Коли народ скинув кайдани», «Коли битва за Сталінград змінила хід війни», «Коли в країні знов зазвучали молотки» (переклад назв розділів – М. Іваницька [8, с. 181]). Е. Мюллер зазначає, що до кожного «періоду» додано передмову, яка нібито допоможе читачам краще зрозуміти історичну й суспільно-політичну ситуацію тих часів, а також «суть» кожної новели [69, с. 8]. Отже, завдяки такій структурі та коротким передмовам укладач збірки навмисне створює (чи спотворює) контекст та інтерпретацію творів, що вказує на маніпуляційний характер усієї антології та окремих її творів.

Беручи до уваги описане, можемо стверджувати, що антологія 1951 року є винятковим прикладом застосування перекладу як маніпуляції й пропаганди, поглинання полісистем «менших» культур у авторитарну макрополісистему радянської літератури, яка у свою чергу має вторинний та чітко сформульований канонічний репертуар, який імпліковано нав'язується реципієнтам цільової полісистеми. Не залишається сумніву в тому, що хоча формат антології передбачає репрезентацію культури як центральну функцію перекладу, все ж у випадку антології «Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen» вона повністю нівелюється й замінюється ідеологічною.

2.3. Порівняльно-перекладацький аналіз оповідання А. Головка «Червона хустина»

Включення твору А. Головка до збірки 1951 року не можна вважати випадковістю, адже «його творчість найоптимальніше могла прислужитися для моделювання сценарію із «становлення українського соцреалізму». Головко-зачинатель показово моделюється як еталонний радянський письменник» [14, с. 103], навіть якщо «реальна біографія Головка не відповідала уявленням про ідеального кандидата на «зачинателя» [соцреалізму – А. Б.]» [там само], а його творчості були притаманні риси імпресіонізму [5].

Переклад оповідання «Червона хустина» увійшов до періоду «Коли Сталін захищав Царицин». Автор передмови надає соціально-політичний контекст до твору, описуючи період, коли «російські робітники й селяни на чолі з партією Леніна й Сталіна відкрили браму в нову епоху людства» [69, с. 153], а реакційні сили намагаються зупинити цей поступ. У передмові не надано жодної інформації про автора першотвору, А. Головка, натомість описано зміст й ідею твору від імені автора: «...український автор хотів показати персонажа, який через жадібність видає людину, що бореться за свободу, класовому ворогу» [там само]. Як бачимо, навіть образ панства інтепретується як «класовий ворог», тобто згідно з соціалістичними директивами. Передмова до перекладу, в якій від слів автора надається пояснення твору, забирає простір реципієнтів для множинної інтерпретації. Якби читачі могли ознайомитися з біографією А. Головка, можливо, вони б знайшли у творі автобіографічні мотиви, а саме втілення в образі козаків Денікіна власних страхів письменника щодо переслідування владою через його дезертирство з Червоної армії, про які він розповідає, пояснюючи вбивство своєї дружини й доньки: «...жити і сподіватися, що кожен день тебе можуть заарештувати, одірвавши од сім'ї, із-за якої я, власне, і дезертирував...» [13, с. 57].

2.3.1. Відтворення сюжету й образів твору

Оповідання «Червона хустина» розповідає історію мешканців села, які стали жертвами терору армії А. Денікіна. На тлі змалювання побуту селянської родини розгортається сюжет, у центрі якого – дівчина Оксана, яка випадково знаходить у гречаному полі чоловіка, котрий спромігся втекти від козаків і переховувався в гречці в надії остаточно здобути свободу. Попри те, що чоловік просив не розповідати про нього іншим мешканцям, Оксана була змушена переказати ситуацію своїй подрузі Марійці. Батько останньої, який мав особливі зв'язки з панами, видав чоловіка, через що його знайшли козаки й застрелили в ту мить, коли Оксана хотіла передати йому їжі й води.

У перекладі А. Бельтца знаходимо суттєві сюжетні відмінності. У німецькомовному тексті змінено ролі персонажів: зрадником стає тато головної героїні, а батько Марійки, Мусій, взагалі не згадується. Тато Оксани зображується набагато суворішим, ніж в оригінальному творі:

Першотвір: *«— А ти ж копи гляділа? — озвався батько. Оксана знітилась: згадала, як на минулому тижні порозкидала їхня корова в сусідки Галуцихи полукіпки та який лемент зняв був тоді дядько Мусій.*

— Обома дивись. Щоб не довелось знову...

Дід перебив:

— Ти, сину, за копи. Це ж, либонь, Денікін наказа видав, щоб і панові щось там кидати» [68, с. 4].

Переклад: *«Der Vater dagegen blickte bei diesem Geplänkel noch düsterer drein und sah das Mädchen streng an: „Und die Schober läßt du anfressen? Paß auf, daß ich dir nicht das Fell versohle!“*

Oxana senkte die Augen, und der Vater fuhr fort: „Und hör endlich auf, diesen Unsinn zu flechten.“ Er zeigte mit dem Kopf nach dem Kornblumenkranz, der um den Spiegel gewunden war. „Wenn du das Vieh hütetest, hast du aufzupassen – sonst nichts.“

Der Großvater unterbrach ihn: „Du sprichst von den Schobern, mein Sohn.. Wieviel werden uns aber die Herrschaften davon lassen? Denikin hat ja befohlen, daß wir auch für die Gutsbesitzer Schober aufschichten müssen“» [69, с. 156].

Донька ж у багатьох епізодах виражає свою покірність батькові, що в перекладі підкреслюється численними додаваннями:

Першотвір: «– Ну, я ж піду, мамо.

Затим крутнулася й подалась городами на леваду» [68, с. 5].

Переклад: «„Geh nur“, nickte die Mutter.

Der Vater aber warnte: „Daß du mir nicht den Herrschaftsgarten betrittst!“ Oxana blieb einen Augenblick stehen und senkte den Kopf. Doch als der Vater nichts mehr sagte, wandte sie sich um und lief durch den Gemüsegarten hinaus.»
[69, с. 157].

Окрім цього, в перекладі випущені елементи діалогів, а подекуди навіть цілі сцени. Наприклад, у версії А. Бельтца Оксана випасає телят на самоті, коли знаходить чоловіка в полі; водночас у першотворі вона була в компанії Марійки, котра перша дізналася про таємницю подруги.

Натомість в інших епізодах знаходимо додавання, що не впливають на сюжет, однак доповнюють образ селян, які в першотворі зображені політично інертними. У перекладі А. Бельтц вкладає в уста матері Оксани вдячність більшовикам, підсилюючи наявну соціальну напругу:

Першотвір: «То кацаївські всі, один тільки Семен, батько Федорчин, тутешній, а в Кацаївці ховавсь. Ну й половили.

Оксані сумно так. І хустка, що на колінах лежала, наче аж полиняла одразу» [68, с. 9].

Переклад: «Die Verhafteten stammten alle as Kazajewka. Nur Semjon, Fedorkas Vater, war von hier, er hatte sich in Kazajewka versteckt, wo man sie alle fasetgenommen hatte.

„So ist es jetzt überall“, sagte die Mutter langsam. „Einer fängt den andern und umgekehrt. Am besten, man bleibt ruhig in seinen vier Wänden und kümmert sich um nichts. Erst kamen die Bolschewiki und gaben uns Land – Gott sei Lob und Dank. Um dieses Land hatten wir ja gekämpft, so lange wir leben. Dann aber kamen die andern und nahmen uns alles wieder weg. Was soll man da machen – sie sagen, sie sind im Recht. Bitte, sollen sie doch machen, was sie wollen.“

Oxana empfand plötzlich keine Freude mehr über das Tuch...» [69, с. 160].

У наведеному фрагменті перекладу мати Оксани розмірковує про долю селян, яким більшовики (в перекладі – транслітерація з російської) дали землю, за яку вони боролися все життя, а теперішня влада відбирає її назад. Водночас в оригінальному творі цей персонаж не висловлює будь-якого ставлення до влади чи політичної позиції, тож додавання перекладача суттєво впливає на весь образ матері Оксани.

Природу сюжетних змін у тексті перекладу важко пояснити, оскільки нам не відомо, якою версією першотвору послуговувався перекладач. Зазначені відмінності прослідковуються у порівнянні з другим виданням твору 1930 року. Перша ж версія твору недоступна, тому ми не можемо стверджувати, чи перекладач вносив зміни самостійно, прагнучи додати історії конфлікту й трагізму, чи відмінності були у першотворі.

Однак деякі незначні зміни в окремих епізодах можна пояснити ситуативністю рішень перекладача. Погляньмо на переклад слів батька Оксани в момент, коли він почув рух козаків:

Першотвір: *«Доїздяться й вони. Не одні вже тут їздили — і німці, і гайдамаки. Та рачки потім назад полізли»* [68, с. 5].

Переклад: *«„Wozu haben sie denn Pferde, wenn sie nicht darauf reiten sollen?“ warf der Vater ein und ruzelte die Stirn»* [69, с. 157].

Оскільки переклад орієнтувався передусім на реципієнтів, що проживали в НДР, а також мав на меті сприяти зміцненню радянсько-німецьких культурних зв'язків, можемо припустити, що перекладач повністю змінив речення за змістом, уникнувши згадку про «німців» з негативною конотацією, а саме в значенні ворогів.

2.3.2. Відтворення власних назв, лінгвокультурам й ідіоматичних одиниць

Підхід перекладача до транслітерації власних назв дає підстави дійти висновку, що у процесі перекладу А. Бельтц послуговувався мовою-

посередницею. Так, топонім *Кацаївка* відтворено як *Kazajewka*, окрім цього, відстежуємо аналогію з написанням імен у передмові до збірки: *Семен* транслітеровано як *Semjon*, а *Марійка* передається як *Marika*.

У перекладі також можна прослідкувати недостатню компетентність перекладача, що пов'язана зі знанням ідіоматичних висловів вихідної мови. Фразеологізм «шукай вітру в полі» було перекладено у двох місцях з застосуванням різних трансформацій:

Першотвір (1): «*Ну, брат, шукай вітру в полі. Утекли наші*» [68, с. 10].

Переклад (1): «*Unsere Leute sind entkommen*» [69, с. 161].

Першотвір (2): «*Е, шукають. В обід як була дома, то розказували — що і в Кацаївку їздили. Ну, не знайшли нікого. Дід же каже: шукай тепер вітру в полі*» [68, с. 13].

Переклад (2): «*Ja, das tun sie; aber bisher haben sie keinen gefunden. Großvater sagt: „Such den Wind im weiten Feld“*» [69, с. 163].

У першому випадку застосовано вилучення цілого речення. Трансформація, ймовірно, не повпливала на розуміння тексту реципієнтами, однак засвідчила про незнання перекладачем використаного фразеологізму і водночас позбавила фразу ідіоматичності. У другому ж прикладі цей же вислів перекладено дослівно, що можна трактувати як спробу створити гру слів, однак насправді дослівний переклад фразеологічної одиниці шкодить рецепції тексту, адже інформативність вислову не збережено, оскільки німецькомовний читач не знає первинного значення фразеологізму. В іншому випадку інтенція ідіоматичної фрази збережено, проте її форма повністю нейтралізується:

Першотвір: «*Пани — на трьох одні штани!*» [68, с. 7].

Переклад: «*Was dieses Herrengesinde sich alles herausnimmt!*» [69, с. 159].

Вказані трансформації свідчать про недостатнє розуміння вихідного тексту перекладачем, а отже неспроможність відтворити ідіоматичні вислови в цільовому тексті. Це ж бачимо й на прикладі простіших одиниць, як-от дієслово *дивувати*, яке А. Бельтц генералізує фразою *zum Fest wollen*. Інший приклад генералізації можна трактувати як нейтралізацію лінгвокультурум, які могли б

слугувати для презентації культури в соціокультурний простір реципієнтів перекладу. Так, у тексті перекладу А. Бельтц замінює *борщ* на *бульон*:

Першотвір: «*Біля печі мати висунула горщик і в миску насипала борщу*» [68, с. 3].

Переклад: «*Die Mutter holte den Topf aus dem Ofen und goß die **Brühe** in die Schlüssel*» [69, с. 155].

Суттєві зміни бачимо й на синтаксичному й стилістичному рівнях. Зрівняймо динамічність речення першотвору й перекладу:

Першотвір: «*Оксана ж — хоч би обід швидше, та надвір, та з дівчатами на левади*» [68, с. 4].

Переклад: «*Oxana aber wünschte, daß das Essen bald beendet sei, damit sie mit den Mädchen ins Freie könnte*» [69, с. 157].

2.3.3. Відтворення стилістично макрованих елементів та синтаксичного малюнка

А. Головка активно використовує еліпси й полісиндетон, підвищуючи рівень експресивності, підкреслюючи емоційний стан Оксани, а також створюючи динаміку, яка відтворює відчуття нестерпності очікування. Натомість у перекладі бачимо повноцінне речення з послідовною підрядністю, яка нейтралізує експресивність оригінального речення, передаючи лише його зміст. Такий підхід перекладач використовував не одноразово. Погляньмо на декілька аналогічних прикладів:

Першотвір (1): «*Так було мить, а може, хвилину, може, більше*» [68, с. 22].

Переклад (1): «*Eine Minute verging*» [69, с. 167].

Першотвір (2): «*Потім один крикнув щось, і скачки — ой, горенько ж! — у гречку влетів. Пробіг одним краєм, серединою. Ой, став рантом! Крикнув і рукою махнув. Ті два кинулися до нього*» [68, с. 22].

Переклад (2): «*Beim Schnitter hielten sie an, fragten ihn etwas und wendeten dann ihre Gäule in das Buchweizenfeld. In der Mitte stoppten die plötzlich*» [69, с. 167].

Першотвір (3): «Тиша. І чути в тиші тій, як крізь маленькі віконечка сонце пасмами проміння снувало: ж... жж... А може, то мухи по шибках? Іч, який ткач — і пару з борщу, і сизий дим з дідової люльки — все в основу свою влітає. Химерно як! Дід вибив з люльки жужелицю об поріг, а тоді підвів очі до онуки.» [68, с. 3].

Переклад (3): «*Stille herrschte ringsum. Die Sonne schickte ihre Strahlen durch das kleine Fenster, und die Fliegen surrten gegen das Fensterglas. Dann klopfte der Großvater seine Pfeife an der Schwelle aus und sah seine Enkelin an.*» [69, с. 155].

Першотвір (4): «Дівчина аж усміхнулася, як вгледіла. Швиденько загнала скот у загороду та до хустки мерції. Лан, — вогенька ще. Ну, та нічого, і на голові висохне» [68, с. 3].

Переклад (4): «*Das Mädchen lächelte und trieb das Vieh rasch un den Stall, lief dann zurück zu dem Tuch und befühlte es. Es war zwar noch feucht, aber es würde ja auf dem Kopf weitertrocknen*» [69, с. 155].

Прийоми, застосовані А. Головком в першому прикладі, зокрема повторення вставного слова, використані з тією ж метою, що й у попередньому: читач першотвору відчуває підкреслене сповільнення часу та процес очікування, що цілком нівелюється у перекладеному тексті. У наступних прикладах автор оповідання використовує цілу палітру стилістичних засобів: від парантези, алітерації й парцеляції (приклад 2) до звуконаслідування й риторичних запитань (приклад 3) та невласне-прямої мови (приклад 4), які надають творіві імпресіоністичних рис. А. Бельтц дотримується підходу нейтралізації, об'єднуючи кілька речень в одне (приклад 4) та вилучаючи стилістично значущі частини (приклади 2 та 3).

В оповіданні «Червона хустина» зустрічаємо багато випадків вживання різних видів метафор і порівнянь. У жодному з наведених нижче прикладів метафоричність мови не зберігається: стилістичні прийоми вилучаються (приклади 1 і 3), а персоніфіковані образи (приклади 2, 4, 5) нейтралізуються простими описами або замінюються на прості епітети.

Першотвір (1): «*Між осик білих по траві стежки навхрест переплутались. Піти одною — просто до панського ставка, де верби похилилися й лози кучерями нависли з берегів над водою*» [68, с. 5].

Переклад (1): «*Dort standen weißgraue Espen neben den Flußufern, an denen entlang man zum Herrschaftsteich gehen konnte. Buschige Weiden hingen tief über dem Wasser*» [69, с. 157].

Першотвір (2): «*А по вулиці **пил** побіг сполоханий і ген за селом **шмигнув**. У бур'яни*» [68, с. 8].

Переклад (2): «*Der aufgewirbelte Staub senkte sich auf die Straße und verzog sich im Gestrüpp*» [69, с. 160].

Першотвір (3): «*...а на леваді, **наче з гармат**, пальнуло*» [68, с. 15].

Переклад (3): «*...und drüben, hinter der Weise, rollte das Donner*» [69, с. 165].

Першотвір (4): «*А в голові думки пензлями малюнок малювали*» [68, с. 15].

Переклад (4): «*Vor ihren Augen stand ein Bild:...*» [69, с. 165].

Першотвір (5): «*А під вікном **осики шепотіли** стомлено*» [68, с. 16].

Переклад (5): «*Vor dem Fenster schwankten müde die Espen*» [69, с. 165].

На нашу думку, такий підхід А. Бельтца можна назвати стратегією, яка націлена на навмисне спрощення стилю автора оповідання. Текстові перекладу значно бракує виразності оригінального твору, персонажі позбавлені ситуативної експресивності, а метафоричні образи, як і весь текст, перетворилися на досить сухі описи, які не відповідають початковому стилю А. Головка.

Висновки до другого розділу

Вихід збірки українських й естонських новел «Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen» відбувся 1951 року, тобто у період активної розбудови політичних, економічних і також культурних зв'язків між СРСР й НДР. Культурний аспект взаємодії двох соціумів, який проявлявся передусім у діяльності інституції – Товариства німецько-радянської дружби, котре тоді функціонувало під назвою «Товариство вивчення культури Радянського Союзу», полягав в односторонньому пропагуванні соціалістичного світогляду й способу життя, а просвітницька діяльність розгорталася навколо нав'язування німецьким реципієнтам ідеології СРСР.

Це першочергове «культурно-просвітницьке» завдання товариства, яке виконувало функцію патронажу, та видавництва, яке йому підпорядковувалось, проявилось у паратекстах антології: передмові та невеликих коментарях до розділів. Вступне слово укладача є своєрідним екскурсом в історію соціалістичної революції та вивидить місце України та Естонії в суспільно-політичних процесах цього періоду. Попри те, що антологія присвячена творчості українських та естонських письменників, провідною фігурою передмови є Росія та Радянський Союз, а одним із лейтмотивів визначено оспівування ролі російських діячів у становленні України й Естонії як соціалістичних республік. На тлі возвеличення ролі соціалістичної революції виникає традиційне протиставлення «Росія – Захід», «комунізм – капіталізм», де соціалістичний лад отримує семантику «поступу», «миру», «пробудження», «визволення», «політичної й моральної зрілості», а західні сили ототожнюються з «кривавою диктатурою», «антинародництвом» й «імперіалізмом».

Особливу важливу роль відіграє міф про братні народи, який імплікується в різних частинах передмови й покликаний стерти межу між українською, естонською та будь-якою культурою меншин Радянського Союзу. Розглядаючи це явище крізь призму теорії полісистеми, можна стверджувати, що такий підхід має на меті «розчинити» національні культурні полісистеми в радянській макрополісистемі та поширити ідеологічні наративи в цільову полісистему НДР.

У передмові до збірки підкреслено канонічність реалістичного репертуару в радянській літературі. Це можна інтерпретувати як певний фільтр і шар цензури, який дозволив певним українським письменникам (зокрема Тарасові Шевченку, Михайлові Коцюбинському, Андрію Головку й загалом авторам, включеним у збірку) увійти до центру української літературної полісистеми та стати об'єктом міжкультурного трансферу.

Автор передмови дає зрозуміти, що він пропонуватиме свою «інтерпретаційну рамку» для кожного твору, що входить до антології, оскільки всю збірку поділено хронологічно на епізоди революції, а ідею кожного твору пояснено в коротких передмовах до них, де також надається інформація про суспільно-політичну ситуацію в країні для «полегшення сприйняття» літературних творів.

На прикладі транслітерації українських імен і прізвищ як у передмові, так і в тексті оповідання ми зробили висновок, що укладач і перекладач володіли російською мовою й послуговувалися нею як мовою-посередницею в роботі над збіркою. Натомість у випадках відтворення ідіоматичних одиниць проявляється недостатнє знання української мови перекладачем А. Бельцем, адже він використовує вилучення, дослівний переклад, генералізацію чи ситуативні заміни. Генералізацію також застосовано і у відтворенні лінгвокультури. Таке рішення не має об'єктивних підстав, тож може трактуватися як нейтралізація національно-специфічного колориту першотвору.

У перекладі наявні значні сюжетні зміни, однак мотивацію перекладача визначити неможливо, оскільки ми не знаємо, яким виданням першотвору він послуговувався у процесі перекладу. Значних змін текст зазнав і на синтактико-стилістичному рівні, адже притамане А. Головку різноманіття синтаксичних стилістичних засобів нівелюється у перекладі А. Бельца. Нейтралізується також і метафоричність мови А. Головка, якою просякнуті численні описи у творі. Такий підхід перекладача має вплив на експресивність твору, його імпресіоністичні риси, а також на зображення персонажів і відтворення стилю

автора, перетворюючи твір на сухий переказ сюжету, що супроводжується беземоційними описами.

Описані прийоми, застосовані А. Бельцем у процесі перекладу оповідання А. Головка «Червона хустина», мають безпосередній вплив на рецепцію твору німецькомовними реципієнтами. Твір українського автора зазнав суттєвих змін на різних рівнях, що жодним чином не сприяє повноцінному як літературному, так і культурному трансферу. Репрезентативну функцію вважаємо втраченою, натомість функція ідеологічної маніпуляції пріоритезується перекладачем й укладачем, які з одного боку пропонують викривлену «інтерпретаційну рамку», з іншого – позбавляють автора індивідуального стилю в очах реципієнтів цільового тексту.

РОЗДІЛ 3. АНТОЛОГІЯ «EINE BEISPIELLOSE HOCHZEIT. UKRAINISCHE ERZÄHLUNGEN AUS NEUN JAHRZEHNTE» ТА ПЕРЕКЛАД ОПОВІДАННЯ А. ГОЛОВКА «ПИЛИПКО»

Аудиторія НДР побачила збірку «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten» 1980 року. У цей період суспільно-політична ситуація значно відрізнялася від перших післявоєнних років. У СРСР панувала епоха застою, зв'язки з НДР уже закріпилися, і хоча дихотомія «Союз – Захід» була наявна, все ж всередині СРСР загострилася криза на всіх рівнях.

3.1. Соціокультурний контекст видання антології

Антологія «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten» була оприлюднена видавництвом «Volk und Welt». Саме до цього видавництва було приєднане згадане у попередньому розділі видавництво «Kultur und Fortschritt», яке відповідало за всю радянську художню літературу, що виходила друком у Східній Німеччині [53, с. 6]. Відповідно «Volk und Welt» мало аналогічну з «Volk und Welt» спеціалізацію – радянську літературу, а її перекладовий репертуар охоплював переважно твори радянських авторів, хоча видавництво позиціонувалося як таке, що представляє всесвітню літературу.

У контексті трансферу радянської літератури дослідники зазначають, що під час головування Леонарда Косути як головного редактора «Volk und Welt» видавництво взяло курс на репрезентування національних літератур Радянського Союзу і почало шукати перекладачів і редакторів, які спеціалізувалися на літературах окремих народів СРСР [30, с. 291].

Ознаки пом'якшення політики репрезентування національних полісистем через ідеологічний трансфер у НДР знаходимо й на прикладі антології «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten». Над перекладом творів, що до неї ввійшли, працювали декілька перекладачів, серед яких хоча й був вже відомий А. Бельтц, та все ж збірка включає перекладацький доробок фахівців з перекладу українських творів, як-от Трауте й Гюнтера Штайна та Інгеборг й Олега Колінько. Останнє подружжя є прикладом гармонійної співпраці носіїв двох культур, адже О. Колінько – досвідчений український

перекладач, що здобув освіту в Київському університеті, а І. Колінько – німецька перекладачка з української й російської мов, що отримала освіту в Лейпцизькому університеті й мала великий перекладацький і редакторський досвід. За свою перекладацьку кар'єру подружжя перекладало твори численних українських письменників, як-от І. Франка, О. Кобилянської, Є. Гуцала, А. Головка, Г. Тютюнника, В. Дрозда тощо. Деякі з цих робіт представлені у збірці, яка є матеріалом нашого дослідження.

Отже, хоча позиції літературних полісистем у 1980-х роках не зазнали змін, прослідковується зміна вектору в політиці інституцій, що регулювали культурний і літературний трансфер між Україною й НДР. Про це свідчить передусім зацікавленість видавництва в трансфері національних літератур країн, що були республіками СРСР, та їхні зусилля в пошуках відповідних фахівців, що могли забезпечити такий трансфер.

3.2. Аналіз паратекстуальних елементів антології

Подібно до антології 1951 року «Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen», укладач збірки «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten» Р. Гебнер пропонує читачам історичний екскурс. Він оформлений у післямові і має на меті познайомити реципієнтів з історією розвитку малих форм в українській літературі від початку ХХ століття.

Порівнюючи післямову з передмовою збірки 1951 року, варто відзначити значні позитивні зрушення в контексті репрезентування української літературної полісистеми для реципієнтів у НДР. По-перше, відчутний прояв літературознавчого аналітичного підходу, основну увагу приділено саме літературним процесам, хоча вони й вплетені в канву історичного розвитку. По-друге, ідеологічний дискурс відчутний не так нав'язливо, як його було представлено в антології перших повоєнних років: ми не бачимо відвертої маніпуляції, шаблонів та радянської міфотворчості. Натомість центральними фігурами є саме українські письменники, і саме українські землі є центральною сценою описаних історичних подій. Тарас Шевченко вже не ототожнюється з образом поборника революції, а описується як «творець української літературної мови, який довів процес становлення української літератури як самостійної національної літератури, який можна простежити починаючи приблизно з ХІV століття, до його апогею» [70, с. 382]. По-третє, післямову написано з показово науковим літературознавчим підходом: ключові історичні й літературні події підкріплюються не лише статистичними даними, але й цитатами з листів, промов й інших форм комунікації письменників.

Незважаючи на описані позитивні тенденції, варто зазначити наявність ознак традиційної радянської ідеологічної маніпуляції, якою просякнутий історичний вимір описаного в післямові. Хоча історична й літературознавча розповідь розгортається переважно навколо України, все ж помітним є імпліковане возвеличення революційних подій на зламі століть. Так, автор післямови зазначає, що «розквіт оповідання як жанру в українській літературі пов'язаний з періодами значних духовних трансформацій у суспільній свідомості

нації» [там само, с. 380], маючи на увазі революція початку ХХ століття; підкреслюється також провідна роль Росії в суспільно-політичних зрушеннях: «Як відомо, демократична громадськість Російської держави, до складу якої входила значна частина України, на зламі століть вступає в третій етап революційно-визвольного руху» [там само]. Також підкреслюється взаємозв'язок українських і російських письменників: «...у спільній боротьбі проти безправ'я царизму розширюється основа для єднання українських і російських прогресивних письменників» [там само, с. 384]. Таке єднання демонструється й в описі творчого шляху українських письменників. Наприклад, М. Коцюбинський у своїй творчості «під впливом ідей Леніна наближається до наукового марксизму» [там само].

Попри те, що деякі топоніми у збірці досі зберігають російську транслітерацію (Lwow, Kiew), більшість власних назв, зокрема імен письменників, подаються німецькою згідно з правилами української фонетики. Як і в післямові, так і в змісті збірки укладач пропонує назви творів оригінальною мовою (українською або російською) кирилицею, а далі – німецькомовний переклад.

У контексті висвітлення історичних подій і літературних процесів в Україні простежується однобічність. Велика увага приділяється письменникам, творчість яких можливо вписати в канонічний репертуар тогочасної радянської літературної макрополісистеми. Інші ж автори, а також злочини радянського режиму, як-от репресії 1930-х років, у післямові не згадуються, адже в умовах цензури, яка продовжувала функціонувати на всіх рівнях, доступу до цієї інформації не було, а наявність будь-якої критики радянської держави та її ідеології унеможливили б видання такої книги. З літературознавчого боку така одноаспектність характеризує вторинність тодішнього репертуару. Якщо ж проаналізувати історичне тло, на якому описано літературні процеси, то стає очевидним неповноцінність його висвітлення. Так, Харків називають столицею УРСР, яку «перенесли в Київ лише 1934 року» [там само, с. 386] без згадки про те, за яких обставин Харків отримав такий статус. Негативну конотацію отримує

Петлюра і його армія; звісно, епізоди біографії письменників, які включені до збірки, зокрема Остапа Вишні й А. Головка, пов'язаних зі службою в лавах армії УНР, на сторінках післямови й у біографічних дописах не згадуються.

Короткі біографії письменників в енциклопедичному стилі наведено після післямови антології. У полі нашої уваги – біографія А. Головка [там само, с. 400], твори якого стали матеріалом нашого дослідження. Життєпис письменника подано фрагментарно з суттєвими прогалинами, які не були вигідні тогочасній владі. Так, у біографії вказується селянське походження А. Головка, хоча не зазначається, що селянська родина письменника була заможною. Розповідається про виключення Головка з реального училища «за революційні вірші», хоча фактичною причиною вибуття була участь в українофільській організації. Згадується військова служба в часи Першої світової війни та в часи Громадянської війни в Червоній армії, однак інформації про неодноразове дезертирство та службу в лавах «петлюрівців» немає.

На основі проаналізованих паратекстуальних елементів антології можна зробити висновок, що збірка «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten» свідчить про зміни у підході до репрезентування української літератури для її реципієнтів у НДР. Однак ця функція виконується в рамках обмежень, які накладає ідеологічне замовлення, що досі відіграє значну роль у культурному й літературному трансфері між українською й німецькою полісистемами.

3.3. Порівняльно-перекладацький аналіз оповідання А. Головка «Пилипко»

Серед оповідань збірки для аналізу був вибраний саме «Пилипко», адже різні підходи до перекладу мають найвиразніший прояв на матеріалі творів одного письменника й одного періоду творчості. Два твори, який об'єднує тема, схожий сюжет та впізнаваний індивідуальний стиль письменника, мають значні відмінності в перекладах, здійснених у 1951 і 1980 роках.

3.3.1. Відтворення сюжету й образів твору

У своєму оповіданні «Пилипко» А. Головка знову звертається до теми сільського життя в часи Громадянської війни. У центрі сюжету – бідна селянська сім'я, образ якої розкривається на тлі гайдамацької навали на слободу. Пилипко – відважний син, який вирушає до партизанського загону в пошуках допомоги рідному селу, де військові грабують і страчують місцевих мешканців. Кульмінація оповідання – вистріл у голову Пилипкові, який прямував до села за партизанами. Фінал твору – перемога партизан у битві проти окупантів та віднайдення Пилипка у полі живим.

Насамперед варто зазначити, що текст перекладу Коліньків не має трансформацій на рівні персонажів і сюжету. Зміст першотвору вважаємо повністю збереженим, усі епізоди перекладено без додавань і вилучень, які б мали вплив на розуміння твору. Персонажі зображено без спотворень й перекладацьких інтерпретацій. Припускаємо, що причиною цього є ідеологічна «зручність» твору, завдяки прорадянському сюжету йому вдалося увійти до центру полісистеми, а отже й антології для літературного трансферу, тому жодних додаткових перетворень не знадобилося.

3.3.2. Відтворення власних назв, лінгвокультурем й ідіоматичних одиниць

На мікрорівні також не зафіксовано значних спотворень, які б могли мати маніпулятивне підґрунтя. Так, наприклад, *гайдамаки* й *німці*, які були

антагоністами в обох оповіданнях А. Головка, в перекладі «Пилипка» не вилучаються, як це було в перекладі А Бельтца, а перекладаються як *Haidamaken i Deutschen*.

Прослідковуємо позитивні тенденції в транслітерації власних назв, адже перекладачі «Пилипка» послуговувалися традицією відтворення імен (зі збереженням зменшувально-пестливої форми) та топонімів саме з української мови: *Pylpko, Danylo, Hryzko, Mykyta Horobez, Jawtuch, Kylynka; Mychniwka, Pisky*.

3.3.3. Відтворення стилістично макрованих елементів та синтаксичного малюнка

Перекладачі оповідання доклали значних зусиль для відтворення стилю, притаманного А. Головку. На відміну від А. Бельтца, Коліньки не вдаються до нейтралізації стилістичних прийомів, а відтворюють їх безпосередньо чи замінюючи на ті, що мали б аналогічну силу образності. Наприклад, у наведеному нижче рішенні перекладачів можна констатувати застосування дослівного перекладу для передачі авторської персоніфікації, адже ілюстративна сила обраного відповідника збігається з оригінальною:

Першотвір: «Село в долині *мовчало*» [68, с. 23].

Переклад: «*Das Dorf im Tal schwieg*» [70, с. 75].

У наступному фрагменті перекладачі не вдалися до пошуків лексичного еквіваленту з аналогічним семантичним обсягом, натомість замінили його стилістично еквівалентне порівняння:

Першотвір: «Зойкнув і, *як підцюкнутий*, упав батько» [68, с. 27].

Переклад: «*Der Vater schrie auf und fiel wie vom Blitz getroffen zu Boden*» [70, с. 80].

У певних випадках перекладачі застосовують не прямі стилістичні еквіваленти, як-от порівняння – порівняння, а замінюють одні засоби виразності іншими. У цьому прикладі замість метафори використано порівняння, вживання

якого тут гармонійніше з огляду на узус німецької мови, водночас текст не втрачає образності:

Першотвір: «*В нього очі наче волошки в житі. А над ними з-під дрраного картузика волосся — білявими житніми колосками*» [68, с. 23].

Переклад: «*Seine Augen sind wie Kornblumen in einem Weizenfeld, die Haare unter der zerschlissenen Mütze hell wie Ähren*» [70, с. 75].

Наведений фрагмент цікавий також тим, що тут наявний образ-порівняння очей Пилипка з волошками, який є водночас рамковою структурою для всього твору, адже це порівняння знаходимо й на останніх рядках твору. Його зустрічаємо також в кульмінаційному моменті оповідання, коли в Пилипка поцілили, і він падає з коня:

Першотвір: «*А замість їх колоски схилилися й гоїдалися тихо, і сині волошки дивилися в очі*» [68, с. 30].

Переклад: «*Dafür neigten sich leise schaukelnd die Ähren über ihm, und blaue Kornblumen schauten ihm ins Gesicht*» [70, с. 76].

Рішення замінити *очі* на *обличчя* вважаємо невдалим, адже воно розриває зв'язок з лейтмотивним образом очей-волошок. На нашу думку, у цьому випадку доречніше було би застосувати дослівний переклад.

У перекладі простежується прагнення перекладачів зберегти стилістику вихідного тексту, і навіть повтори, що не притаманні німецькій мові, у цільовому тексті збережено завдяки вдало підібраним граматичним формам: «*полатані-полатані*» — «*über und über geflickt*».

Однак зустрічаємо й випадки, коли у перекладі не вдалося зберегти образність першотвору, використано обмежений спектр трансформацій або вибрані методи здаються нам невдалими:

Першотвір (1): «— *А здохла б ти була йому до вечора! Ач, тісно їй дорогою!*

І батогом — лясь, лясь... Знов мовчали» [68, с. 24].

Переклад (1): «*“Verdammtes Miststück! Ist dir etwa die Straße nicht breit genug?*

Die Peitsche fuhr ihr über den Rücken. Wieder Schweigen» [70, с. 76].

Першотвір (2): «Колосочками тихо так: *ш... ш...*» [68, с. 23].

Переклад (2): «*Leise rascheln die Ähren*» [70, с. 75].

У цих двох прикладах автор оповідання застосовує характерний для його стилю прийом звуконаслідування, який у цільовому тексті не відтворено, а лише передано зміст з використанням трансформації описового перекладу. На нашу думку, цей елемент стилю А. Головка можна було б відтворити, використовуючи інші засоби, наприклад, алітерацію. Останній прийом зустрічаємо в оригінальному тексті на прикладі такого фрагмента, де окрім втрати метафори «зелені хвилі хлібів» перекладачі не розпізнали й не відтворили алітерацію, яка своєю мелодикою доповнює описаний в епізоді пейзаж, надаючи йому звучання й динаміки:

Першотвір: «А обабіч шляху з тихим шумом хлюпались зелені хвилі хлібів. Плинули, плинули...» [68, с. 24].

Переклад: «*Leise rauschend wogte zu beiden Seiten der Straße das grüne Korn*» [70, с. 76].

У творі «Пилипко» А. Головку приділяє велику увагу опису внутрішніх та зовнішніх станів персонажів. Він створює яскраві описи завдяки влучним метафорам, деякі з яких перекладачам не вдалося відтворити в повноті їхньої образності. У наведеному прикладі можемо говорити про нейтралізацію стилістичного прийому:

Першотвір: «Жаль боляче обценьками вищипнув за серце» [68, с. 27].

Переклад: «*Der Herz krampfte sich dem Jungen schwerhaft zusammen*» [70, с. 81].

Цікавим є рішення перекладачів у наступному прикладі. У цьому фрагменті стан Пилипка описано з використанням авторського порівняння. Водночас Коліньки застосували заміну, змалювавши відчуття відчаю за допомогою впізнаваної ідіоматичної метафори:

Першотвір: «Пилипка тремтіли руки і горлянку немов петлею здавило. Та він не плакав» [68, с. 26].

Переклад: *«Pylypkos Hände bebten, in seiner Kehle saß ein Kloß, aber er weinte nicht»* [70, с. 79].

Хоча зі стилістичної перспективи такий ситуативний відповідний є адекватним, ми вважаємо рішення перекладачів невдалим, адже описаний приклад варто розглядати в контексті подій у цій частині тексту. Порівняння *«горлянку немов теплою здавило»* має особливе емоційне навантаження, яке змальовує стан Пилипка в момент відчаю й тривожного очікування приходу гайдамак у його дім, ймовірної небезпеки й загрози життю. Персонажі поставлені в глухий кут, і на нашу думку, саме порівняння, використане автором першотвору, описує цей стан найвлучніше, і в перекладі емоційність моменту приглушується використанням вибраної ідіоматичної метафори. Щоб цього уникнути, перекладачам варто було б зберегти порівняння й вдатися до дослівного перекладу.

У кінцевому епізоді, важливому для всього твору як кульмінаційний момент, перекладачі вилучають цілу низку стилістичних прийомів, як-от повтори й численні метафори, які встановлюють зв'язок між окремими реченнями й образами. До того ж втрачено метафору *«зелені хвилі хлібів»*, яка у творі є повторюваним образом:

Першотвір: *«А мати за ними з тужінням кинулась, і батько, блідий, побитий, тихо слідом пішов. Юрба й собі полилася за ними аж за село... Стали. А перед очима хліба зелені хвилями котились-котились, аж об ноги хлюпались. По них, спотикаючись, бігла мати Пилипкова, і ген далі-далі партизани на конях цепом розсипались»* [68, с. 32].

Переклад: *«Die Eltern folgten ihnen. Auch die anderen gingen langsam hinterher, blieben wartend am Dorfrand stehen. Pylypkos Mutter stolperte durchs Korn. Weit vorn durchkämmerten die Partisanen in dichter Reihe der Roggen»* [70, с. 88].

Варто зазначити, що втрату описової виразності в одних частинах тексту перекладу перекладачі компенсують в інших, додаючи стилістичні засоби, яких ми не знаходимо в оригіналі. У прикладі нижче частина речення з переносним

значенням «десь у бур'янах загубилася» вилучено, натомість додано персоніфікацію «темрява проковтнула»:

Першотвір: «Пилипко бачив у вікно, як далі, сутіннями, подалися вони на город і десь у бур'янах загубилися...» [68, с. 26].

Переклад: «*Pylypko sah, wie sie durch den Garten schlichen und dann von der Dunkelheit verschluckt wurden*» [70, с. 79].

Вдалим вважаємо також використання граматичних трансформації об'єднання речень, адже в наведеному фрагменті перетворення окремих речень на однорічні члени компенсує авторські засоби створення динамічності:

Першотвір: «Хлопець аж зуби зціпив. Та в хату не зайшов. Мерцій — шмиг у конюшню. Щось довго возився там, а згодом вивів коня і, крадучись та прислухаючись, повів на город, далі картоплею аж на леваду.» [68, с. 27].

Переклад: «*Er biß sie Zähne aufeinander, huschte in den Stall, hantierte dort eine Weile, führte dann das Pferd hinaus, sah sich nach allen Seiten lauschend um, brachte das Tier durch den Garten, über die Kartoffeln und auf die Wiese dahinter*» [70, с. 81].

Зважаючи на специфіку персонажів твору. А. Головка використовує елементи розмовної мови. У деяких випадках перекладачі їх не зберігають, а нейтралізують, використовуючи стилістично нейтральні відповідники:

Першотвір: «Он Грицько з партизанами забігав поза он ту ніч, то казав: "Ми як турнемо німців, то аж у "Ірманії" оглянуться"...» [68, с. 24].

Переклад: «*Hryzko war vorvorige Nacht mit Partisanen bei uns und hat gesagt, sie verjagen die Deutschen, daß die sich erst in ihrer Heimat wiederfinden*» [70, с. 76].

Однак у більшості випадків колорит зберігається, адже перекладачі відбирають стилістично аналогічно забарвлені одиниці, а також додають експресивності морфологічно й граматично, використовуючи інфінітивну форму наказового дієслова, еліпси й розмовні риторичні запитання (приклад 1), а також відтворюють реєстр на лексичному й синтаксичному рівні (приклад 2):

Першотвір (1): «Одчини! Ач, **прищулився**» [68, с. 27].

Переклад (1): «*Aufmachen! Hast dich verkrochen, was?*» [70, с. 79].

Першотвір (2): «*Злидота така, нічого й потягти!*» [68, с. 27].

Переклад (2): «*Arme Schlucker! Nichts zu holen!*» [70, с. 80].

На підставі проведеного аналізу ми дійшли висновку, що позитивні зміни в редакційній політиці видавництва, відповідальних за трансфер радянської культури в НДР, знайшли прояв на мікрорівні тексту перекладу оповідання А. Головка «Пилипко». Перекладачі – фахівці з перекладу з української мови продемонстрували значно вищий рівень вірності першотвору, відповідально поставилися до відтворення індивідуального стилю автора, не внесли змін, що спотворювали би зміст оповідання, а також використовували низку перекладацьких трансформацій для досягнення закладеного в першотворі змістового, стилістичного й емоційного наповнення. Тому можна говорити про адекватний переклад на відміну від перекладу 1951 року, який виявляв неадекватність відтворення оригіналу на всіх рівнях: семантичному, стилістичному, прагматичному.

Висновки до третього розділу

Суспільно-політичні зміни в СРСР й НДР в період останнього десятиліття існування Радянського Союзу відобразилися як на політиці видавництва в НДР, зокрема «Volk und Welt», так в опублікованій ним збірці українських творів «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten». Це мало прояв передусім у пом'якшенні цензури й ролі ідеологічної функції перекладу. Найголовнішою ознакою цих процесів є запрошення до співпраці перекладачів – фахівців з національних літератур, для української літератури це, зокрема, подружжя Коліньків.

На паратекстуальному рівні також помітний функціональний зсув перекладної літератури. Дедалі чіткішими стають межі української літературної й культурної полісистеми, акцентується увага саме на творчості українських письменників на тлі історичних подій на території України. Варто звернути увагу на науковий стиль викладу післямови, зокрема посилення на зафіксовані слова письменників та статичні дані. Бачимо також і позитивні зрушення у контексті безпосередньої презентації авторського доробку: імена письменників транслітеровано відповідно до правих української фонетики, а біля кожного твору вказано його оригінальну назву.

Попри наявність ознак деідеологізації культурного трансферу, у тексті передмови досі імплікуються наративи оспівування революційних подій та ролі Росії в суспільно-політичному й культурному житті України. Також фіксуємо неповноцінне висвітлення історичних подій, пов'язаних з Україною, та їхніх інтерпретацій, а також надання неповної біографічної інформації про А. Головка у відповідному розділі антології.

Про позитивні зрушення можемо говорити й у контексті аналізу перекладу оповідання А. Головка «Пилипко», в якому відчутна робота перекладачів, що спеціалізуються на перекладі української літератури й мають відповідний досвід. У перекладі збережено зміст та обсяг твору, не зафіксовано значних вилучень чи додавань, що могли б відбутися через ідеологічну мотивацію перекладача чи редактора. Збережено стиль автора першотвору, на відміну від перекладу А.

Бельгца, що працював над відтворенням схожого стилістично й сюжетно твору того ж письменника з аналогічного періоду творчості. У перекладі «Пилипка» значно менше випадків нейтралізації як окремих значущих за змістом лексем, так і ознак індивідуального стилю А. Головка. Натомість ми знайшли приклади намагань перекладачів відтворити стилістику й емотивність твору за допомогою використання порівнянь, метафор, повторів, емоційно забарвленої лексики, а також трансформації компенсації стилістичних засобів у тих випадках, коли їх не вдалося перекласти в певному епізоді твору.

Незважаючи на позитивні зрушення, у тексті перекладу наявні невдалі перекладацькі рішення, які, на нашу думку, погіршують якість рецепції твору. До них належать вилучення метафор, нейтралізація звуконаслідування, втрата алітерації, що мала високу образну цінність, недотримання лейтмотивного образу, а також контекстуально невдалі відповідники до ідіоматичних одиниць першотвору.

Здійснений аналіз дає підстави констатувати, що перекладачі, котрі працювали над перекладом «Пилипка» А. Головка, не перешкоджали повноцінному трансферу творчості письменника в соціокультурний простір НДР. Це могло бути зумовлено, по-перше, деяким послабленням цензурування й пропаганди в часи всеохопної кризи СРСР; по-друге, змістовою й естетичною відповідністю твору до тогочасних культурних директив видавництва; по-третє, залученням до перекладу фахівців-перекладачів з української мови, що мали досвід роботи з українською літературою.

ВИСНОВКИ

Наша розвідка доповнила дослідження українсько-німецького художнього перекладу, надавши водночас нову перспективу для аналізу комплексного й багатовимірного явища – літературного перекладу. Вибір цієї перспективи ґрунтувався на сприйнятті літературного тексту, а отже й його перекладу, як феномена на перетині низки аспектів людського існування й діяльності. Особливої уваги заслуговує явище українсько-німецького літературного перекладу у другій половині ХХ століття. Саме в цей період найвиразніше проявлявся вплив позатекстових чинників на процес і результат перекладу, а також культурного обміну між Україною й Німеччиною, у нашому випадку – НДР. Переклади творів, здійснені у цей період, були красномовним втіленням політики Радянського Союзу, і їхній аналіз виключно на текстовому рівні, на нашу думку, не може забезпечити розуміння як загального підходу до перекладу, так і окремих тактик, вибраних перекладачами.

Для дослідження чинників, що відігравали ключову роль під час перекладу вибраних творів, а також аналізу їхнього прояву було обрано теорію полісистеми І. Евен-Зогара, адже, на нашу думку, погляд на літературу як систему систем чи не найкраще характеризує природу цього явища та допомагає зрозуміти й описати перекладові процеси з найбільш цілісної перспективи. У нашому дослідженні ми розглянули основні категорії, запропоновані І. Евен-Зогаром для опису літературних полісистем, а також провели паралелі з іншими теоріями й підходами, які виходять за межі розуміння перекладу художніх текстів як перекодування мовних знаків. Нашим завданням було застосувати теорію полісистеми для аналізу українських творів, перекладених для читачів у НДР у другій половині ХХ століття, й за допомогою цього пояснити вибір конкретних перекладацьких прийомів на мікрорівні текстів.

Отже, у першому розділі розглянуто еволюцію перекладознавчих підходів від теорії еквівалентності, напрацьованої цілою когортою дослідників-лінгвістів й -компаративістів, до досліджень перекладу як міждисциплінарного явища із залученням інших галузей наукового знання, зокрема культурології, соціології,

психолінгвістики, когнітивістики тощо. Виділено теорію полісистеми як цілісний підхід до вивчення перекладу, зокрема проаналізовано основні категорії для дослідження літератури, як-от опозиції центр – периферія, канонічне – неканонічне й первинне – вторинне. Також було розглянуто концепцію перекладу як взаємодію різних чинників, до яких належать не лише продуценти, реціпієнти й власне продукт перекладу, а й репертуар, інституції й ринки. Теорію полісистеми було визначено як підхід, який розглядає літературу як складну систему, де кожний жанр, стиль і навіть окремий твір має своє місце, а всі елементи перебувають у безупинній динаміці, борючись за панівні позиції. Виокремлено також і можливі позиції перекладеної літератури, яка, на думку І. Евен-Зогара, за умов слабкості з тих чи інших причин усієї національної літературної полісистеми може перебувати в її центрі.

У першому розділі, окрім власне теорії полісистеми, було коротко висвітлено теорії П. Бурдьє та А. Лефевра, а також знайдено точки перетину цих підходів з теорією І. Евен-Зогара. З позиції останньої було проаналізовано взаємодію української й німецької літературних полісистем у другій половині ХХ століття й визначено, що полісистеми і української, і частково німецької літератури (коли йдеться про НДР) перебували під впливом радянської макрополісистеми, яка повністю контролювала культурний обмін між двома соціокультурними просторами й унеможлиблювала втілення націєтворчої й репрезентативної функцій українського літературного перекладу. Також було визначено спільні риси, які мали обидві літературні полісистеми під імперським впливом, зокрема тип творів, які могли потрапити у центр й вважатися канонічними, і отже підпадати під перекладовий трансфер, а також вторинність літературного репертуару. Окрему увагу приділено проблемі асиметричності літературних і культурних зв'язків між Україною й НДР, яка досі зберігається й має наслідки на рецесію української літератури й культури у сучасній Німеччині.

Практичний аспект нашого дослідження охоплював аналіз паратекстуальних елементів двох антологій – «Aus dem Buch des Lebens.

Ukrainische und estnische Novellen» (1951) та «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten» (1980), – а також перекладів творів А. Головка, зокрема оповідання «Червона хустина», яке потрапило в збірку 1951 року, та «Пилипко», переклад якого увійшов до антології 1980 року. Для аналізу було вибрано переклади саме цих творів, адже вони були написані в один період творчості А. Головка та мають спільні риси за змістом і стилістикою. Тому аналіз їхніх перекладів найкраще відображає підходи різних перекладачів та видавців у різні періоди й дозволяє підтвердити чи спростувати поставлену гіпотезу.

Другий розділ дослідження присвячений антології «Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen» (1951). В ньому розглянуто суспільно-політичне тло, на якому розгортався трансфер української літератури в полісистему НДР, а також описано завдання видавництва, яке оприлюднило антологію. Це завдання полягало передусім в односторонньому поширенні соціалістичного способу життя й радянської ідеології на новостворену НДР. Проаналізовано паратекстуальні елементи збірки, а саме передмову до неї та короткий коментар до оповідання «Червона хустина». Виявлено маніпулятивну ідеологічну інтерпретаційну рамку та визначено її роль у рецепції історії України та творів української літератури, запропонованих німецькомовній аудиторії. Серед лейтмотивів паратекстів виділяємо елементи пропаганди, серед яких домінують опозиції «Росія – Захід», «комунізм – капіталізм», «вороги – братній народ», ідея єдності народів, що були в складі Радянського Союзу, прославлення соціалізму та орієнтація на соціалістичний реалізм як канонічний репертуар і визначальну естетика для входження твору в центр полісистеми. У рамках порівняльно-перекладацького аналізу твору А. Головка «Червона хустина» було виявлено значні зміни на змістовому, лексичному й синтактико-стилістичному рівнях, зокрема нейтралізацію стилістичних і синтаксичних засобів, які є визначальними для стилю А. Головка, а також лінгвокультурум й ідіоматичних одиниць.

У третьому розділі проаналізовано соціокультурний контекст видання збірки «Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten»

(1980), її паратекстуальні елементи й оповідання А. Головка «Пилипко» у виконанні Інгеборг й Олега Колінько. Визначено, що попри наявну цензуру й незмінну політичну лінію Радянського Союзу, в перекладацькому полі став очевидним курс на пом'якшення ідеологічної політики видавництва. Найпомітніші зрушення відбулися у відборі перекладачів, адже над багатьма творами, що увійшли до збірки, працювали фахові перекладачі з української мови, зокрема й подружжя Коліньків. На паратекстуальному рівні відчутні зсуви у репрезентації української полісистеми для читачів НДР, адже набагато більше уваги приділяється саме українській історії й представникам літератури. Незважаючи на менший обсяг ідеологічних маніпуляцій у післямові, виявлено поширені лейтмотиви оспівування революції й провідної ролі Росії, а також неповноцінне висвітлення історичних подій та біографії А. Головка.

Проаналізоване оповідання «Пилипко» перекладено без значних вилучень, зміст повністю збережено. Хоча зафіксовані випадки стилістичної нейтралізації чи невдалих перекладацьких рішень, ці явища не мали глобального прояву в тексті перекладу, натомість помітним було прагнення перекладачів зберегти риси індивідуального стилю А. Головка та експресивність першотвору.

Порівнюючи два переклади творів Головка, зазначаємо, що перекладач оповідання «Червона хустина» А. Бельтц вніс суттєві зміни на різних рівнях тексту, нівелюючи авторський стиль й найяскравіше втілюючи функцію перекладу як ідеологічного трансферу, характерну для перших повоєнних років. Водночас перекладацькі рішення подружжя Коліньків, вибрані ними для перекладу оповідання «Пилипко», свідчать про значно якіснішу літературну й культурну репрезентацію, що цілком підтверджує сформульовану гіпотезу дослідження.

Теоретичні й практичні напрацювання розвідки можна використовувати зокрема для подальшого дослідження літературного й культурного трансферу між Україною та німецькомовними країнами в період існування національної літературної полісистеми в межах радянської макрополісистеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко Ю. Фальсифікація Шевчека в УССР. *Наукові Записки Українського Вільного Університету*. Ч. 5-6. Мюнхен, 1961. С. 5–19.
2. Галета О. Антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця XIX – початку XXI століття : автореф. дис. ... док. філол. наук : 10.01.06. Львів, 2015. 40 с.
3. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.
4. Довгополова О. «Дві Росії». Естрадний номер у Маріупольському драмтеатрі. URL: <https://ua.boell.org/uk/2022/07/07/dvi-rosiyi-estradnyu-nomer-u-mariupolskomu-dramteatri>.
5. Журба С. Художній світ української імпресіоністичної повісті 20-х років XX століття : монографія. Тернопіль : СМП "Астон", 2000. 120 с.
6. Зарубіна З., Кальниченко О. Концепція перекладу Андре Лефевра та її термінологія. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціолінгвістика та перекладознавство*. Харків, 2014. № 1102. С. 210–218.
7. Зорівчак Р. Український художній переклад як націєтворчий чинник. *Літературна Україна*. 2005. № 1. С. 7.
8. Іваницька М. Особистість перекладача в українсько-німецьких літературних взаєминах : монографія. Чернівці : Книги-XXI, 2015. 604 с.
9. Історія української літератури у 2-х томах. Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; ред. кол. 1-го тому: О. І. Білецький (голова) та ін. Київ : Акад. наук УРСР, 1955. 731 с.
10. Кам'янець А., Некряч Т. Інтертекстуальна іронія і переклад : монографія. Київ : Карпенко В. М., 2010 р. 176 с.
11. Ксьондзик Н. «Естетична» теорія соціалістичного реалізму. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2010. № 18. С. 109–114.

12. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням (до постановки питання). *Дух і літера*. 2002. №11–12. С. 196–204.
13. Український вісник. Нью-Йорк : Закорд. представництво Укр. Гельсін. Спілки. 1989. 397 с.
14. Хархун В. Андрій Головка в контексті українського соцреалізму. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2010. № 18. С. 102–108.
15. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі) / Пер з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. 534 с.
16. Якимчук А. Теорія полісистеми як основа вибору перекладацької стратегії. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Харків, 2009. С. 261–265.
17. Baker M., Saldanha G. Linguistic Approaches. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. New York : Routledge, 2009, 148 p.
18. Barck S. Der Verlag Kultur und Fortschritt, genannt KuFo. Simone Barck, Siegfried Lokatis (Hrsg.): Fenster zur Welt. Eine Geschichte des DDR-Verlages Volk und Welt. Berlin : Christoph Links Verlag, 2. Aufl. 2005, S. 35–43.
19. Bassnett S., Lefevere A. Constructing Cultures: Essays on Literary Translation. *Multilingual Matters*. Philadelphia, 1998. 143 p.
20. Bassnett S. Translation Studies. London, New York : Routledge, 1991.
21. Bourdieu P. The field of cultural production: essays on art and literature. Oxford : Polity Press, 1993. 324 p.
22. Bourdieu P. The Social Conditions of the International Circulation of Ideas. Shusterman, Richard (ed.) Bourdieu: a Critical Reader. Oxford : Blackwell Publishers, 1999. P. 220–228.
23. Bourdieu's theory of social fields: concepts and applications / edited by Mathieu Hilgers and Eric Mangez. New York : Routledge, 2015. 290 p.
24. Catford J. A Linguistic Theory of Translation. London, 1965. 24 p.

25. D'hulst L., Meylaerts R., Leuven K. Functional approaches to culture and translation. Selected Papers by José Lambert. Amsterdam : Benjamins, 2006. 227 p.
26. Dathe C. Das deutsch-ukrainische literarische Feld: Akteure und Asymmetrien. *Zwischentexte. Literarisches Übersetzen in Theorie und Praxis*. Hg. von C. Dathe / R. Makarska / Sch.Schahadat. Berlin : Frank & Timme GmbH Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2013. 255–283 pp.
27. Erguvan M. A Bourdieusian Perspective on the Translation of the *Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* from English into Turkish. *Journal of Translation Studies*, 2018. P. 143–164.
28. Even-Zohar I. The position of translated literature within the literary polysystem. James S. Holmes, José Lambert & Raymond van den Broeck (eds). Leuven : Acco, 1978. P. 117–127.
29. Even-Zohar I. Polysystem Studies. Special Issue of *Poetics Today*. Durham : Duke University Press, 1990. 11(1). 268 p.
30. Frank S. „Multinationale Sowjetliteratur“ und ihre Agenten auf dem Buchmarkt zwischen Ost und West: Der Fall Ajmatov. *Berliner Weltliteraturen*. Berlin : De Gruyter, 2021. S. 285–312.
31. Gouanvic J.-M. A Bourdieusian Theory of Translation, or the Coincidence of Practical Instances. *The Translator*. Vol. 11, No. 2, 2005. P. 147–166.
32. Gouanvic J.-M. Outline of a Sociology of Translation Informed by the Ideas of Pierre Bourdieu. *MonTI* 2, 2010. P. 119–129.
33. Hanna S. Bourdieu in Translation Studies: the socio-cultural dynamics of Shakespeare translation in Egypt. New York : Routledge, 2016. 14 p.
34. Hermans T. Translation in Systems: Descriptive and System-oriented Approaches Explained. Manchester : St. Jerome, 1999. 195 p.
35. Jacobson R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation / Ed. ItA. Brower. Cambridge (Mass.), 1959. P. 113-118.
36. Jacobson R. Metalanguage as a Linguistic Problem. The Framework of Language. *Michigan Studies of Humanities*, 1980. P. 81–92.

37. Kade O. Zufall und Gesetzmässigkeit in der Übersetzung. *Beihilfe zur Zeitschrift Fremdsprachen*. Leipzig, 1968. 128 P.
38. Kim D. Dynamic Equivalence: Nida's Perspective and Beyond. *SKASE Journal of Translation and Interpretation*, vol. 8, no. 1, 2015. P. 60–75.
39. Klingenberg M. Kultur als Vehikel: Zur Geschichte der Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft (1947-1953). Heidelberg, 2001. 118 S.
40. Kohlmayer R. Übersetzung als ideologische Anpassung: Oscar Wildes Gesellschaftskomödien mit nationalsozialistischer Botschaft. In: M. Snell-Hornby (Hrsg.), *Translation Studies - An Interdiscipline*. Selected Papers from the Translation Studies Congress, Vienna 9-12 Sept. 1992, Amsterdam : John Benjamins, 1994, S. 91-102.
41. Koller W. Die literarische Übersetzung unter linguistischem Aspekt: Bedingungsfaktoren der Übersetzung am Beispiel Henrik Ibsens. Harald Kittel, ed. *Die literarische Übersetzung: Stand und Perspektiven ihrer Erforschung*. Berlin : Erich Schmidt, 1988. S. 64–91.
42. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Heidelberg, 1992. 352 S.
43. Koschmal W. Ästhetischer und universeller Wert. National- und weltliterarische Funktion. Die slavischen Literaturen am Rande der Weltliteratur? Manfred Schmeling, Hg., Würzburg, 1995. S. 101–123.
44. Krings H. R. Was in den Köpfen von Übersetzern vorgeht. Eine empirische Untersuchung zur Struktur des Übersetzungsprozesses an fortgeschrittenen Französischlernern. Tübingen : Narr, 1986. 570 S.
45. Krüger R. Fachübersetzen aus kognitionstranslatologischer Perspektive. Das Kölner Modell des situierten Fachübersetzers. *Trans-kom* 8[2], 2015. S. 273–313. URL: <http://www.trans-kom.eu>.
46. Krüger R. The Interface between Scientific and Technical Translation Studies and Cognitive Linguistics. With Particular Emphasis on Explicitation and Implication as Indicators of Translational Text-Context Interaction. Berlin : Frank&Timme (TransÜD 74), 2015. P. 53–54.

47. Kundera M. The Tragedy of Central Europe. New York Review of Books, Vol. 31, No. 7, 1984. 14 p.
48. Lefevere A. Translation, Rewriting & the Manipulation of Literary Fame. Routledge, 1992. 176 p.
49. Lefevere A. Why Waste Out Time on Rewrites? The Trouble With Interpretation and the Role of Rewriting in an Alternative Paradigm / A. Lefevere // The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation / T. Hermans (ed.). London & Sydney : Croom Helm, 1985. P. 215–243.
50. Leonhard K. Volk & Welt. Autobiographisches Zeugnis von einem legendären Verlag. Berlin : Nora Verlagsgemeinschaft, 2002. 379 s.
51. Liu J. Habitus of Translators as Socialized Individuals: Bourdieu's Account. *Theory and Practice in Language Studies*, Vol. 2, No. 6, 2012. P. 1168–1173.
52. Liu L. Cultural Turn of Translation Studies and Its Future Development. *Journal of Language Teaching and Research*, Vol. 1, No. 1, 2010. P. 94–96.
53. Lokatis S. Ein heimlicher Stalin-Diskurs in der DDR. Die Zensur sowjetischer Kriegsromane beim Verlag „Volk und Welt“, in: *Zeitgeschichte-online*, 2005. 29 S. URL: <https://zeitgeschichte-online.de/themen/ein-heimlicher-stalin-diskurs-der-ddr>.
54. Mählert U. Geschichte der DDR 1949-1990. Thüringen : Landeszentrale für Politische Bildung Thüringen, 1997. 50 S.
55. Markstein E. Sprache als Realie: Intertextualität und Übersetzung. Am Beispiel totalitärer Sprachen. In: M. Snell-Hornby (Hrsg.), *Translation Studies - An Interdiscipline*. Selected Papers from the Translation Studies Congress, Vienna 9-12 Sept. 1992, Amsterdam: John Benjamins, 1994. S. 103–111.
56. McElhanon K. From Word to Scenario: The Influence of Linguistic Theories Upon Models of Translation. *Journal of Translation*, Vol. 1, N.3, 2005. P. 29–67.
57. Nida E. *Toward a Science of Translating*. Leiden, 1964.
58. Nord C. *Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*. Translation Theories Explained. Routledge, 1997. 154 p.

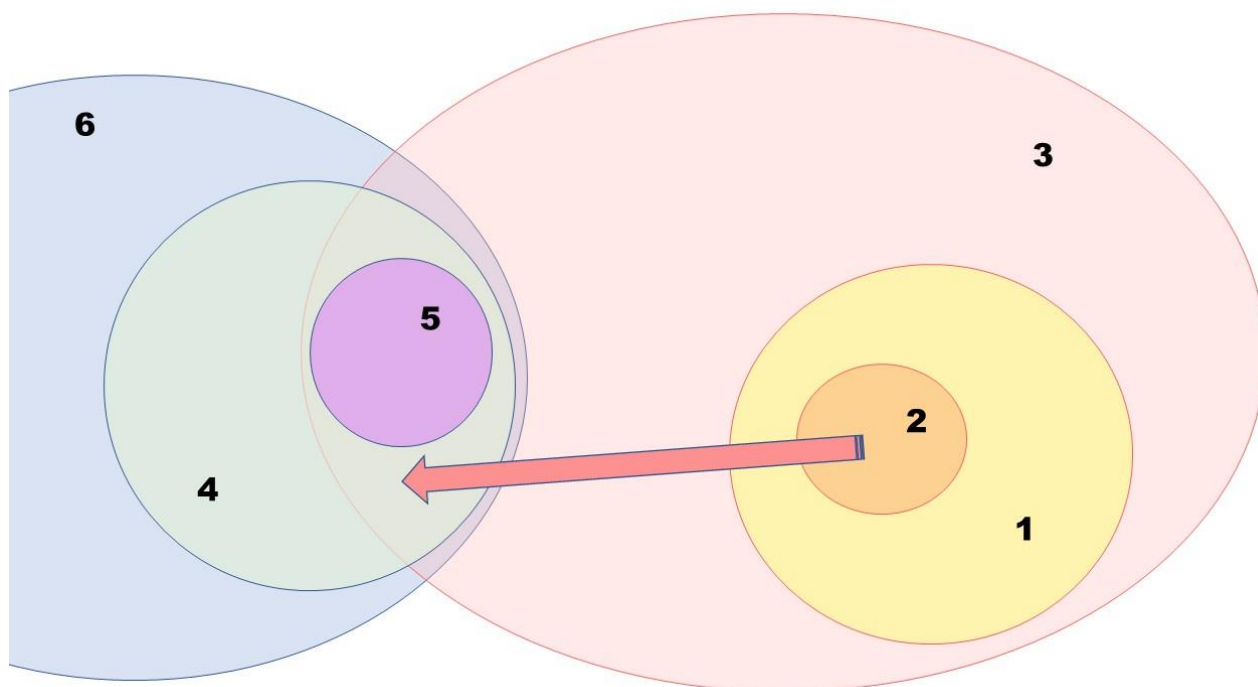
59. Nord C. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. Amsterdam, New York : Rodopi, 2005. 274 p.
60. Reiss K., Hans J. V. Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. 2. Aufl. Tübingen : Niemeyer. 1991. 223 p.
61. Risku H. Translationsmanagement. Interkulturelle Fachkommunikation im Kommunikationszeitalter. Tübingen : Narr, 2004. 276 S.
62. Toury G. Descriptive Translation Studies and Beyond. Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins. 1995. 311 p.
63. Toury G. Translated Literature: System, Norm, Performance. *Poetics Today*. 1981. № 2. P. 9–27.
64. Vermeer H. J. Ein Rahmen für eine allgemeine Translationstheorie. *Lebende Sprachen*, H. 3, Jg. 23, 1978. S. 99–102.
65. Vinay J. P., Darbelnet J. Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation. Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1995. 342 p.
66. Wolfgang L. Verlag Kultur und Fortschritt. Herbert Greiner-Mai (Hg.): Kleines Wörterbuch der Weltliteratur. VEB Bibliographisches Institut Leipzig 1983. 293 S.
67. Zasyekin S. Translation as a Psycholinguistic Phenomenon. *Journal of Psycholinguistic Research* 39 (3). 2009. P. 225–234.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

68. Головка А. Червона хустина; Пилипко : оповідання. 2-е вид. Одеса : Дитвидав, 1937. 32 с.
69. Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen / [Auswahl und Einleitung Erich Müller]. Berlin : Verlag Kultur und Fortschritt, 1951. 291 S.
70. Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten. Aus dem Ukrainischen von Ingeborg und Oleg Kolinko. Berlin : Verlag Volk und Welt, 1980. 422 S.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Українсько-німецький перекладовий трансфер у другій половині ХХ століття

- 1** – українська літературна полісистема (периферія)
- 2** – центр української літературної полісистеми
- 3** – літературна макрополісистема СРСР
- 4** – літературна полісистема НДР (периферія)
- 5** – центр літературної полісистеми НДР
- 6** – німецька літературна макрополісистема

ZUSAMMENFASSUNG

Diese Masterarbeit ist dem Thema „Polysystemtheorie unter dem Blickwinkel der ukrainisch-deutschen literarischen Übersetzung“ gewidmet. Die Untersuchung erweitert den umfangreichen Bereich der Forschung zur ukrainisch-deutschen Literaturübersetzung und eröffnet gleichzeitig eine neue Perspektive für die Untersuchung des komplexen und multidimensionalen Phänomens der Literaturübersetzung. Die Wahl dieser Perspektive beruht auf der Auffassung, dass ein literarischer Text und damit auch seine Übersetzung ein Phänomen ist, bei dem sich mehrere Aspekte der menschlichen Existenz und Tätigkeit überschneiden.

Das Phänomen der ukrainisch-deutschen Literaturübersetzung in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts verdient besondere Aufmerksamkeit. In dieser Zeit war der Einfluss extratextueller Faktoren auf den Übersetzungsprozess bzw. -produkt sowie den kulturellen Austausch zwischen der Ukraine und Deutschland, in unserem Fall der DDR, am stärksten ausgeprägt. Um diese Faktoren zu untersuchen ist eine Theorie der ganzheitlichen und umfassenden Betrachtung der Literatur erforderlich, was für die Polysystemtheorie von Itamar Even-Zohar der Fall ist.

Die **Aktualität** unserer Studie umfasst daher mehrere Aspekte: Die Untersuchung erweitert den Anwendungsbereich der Polysystemtheorie auf die Interaktion zwischen dem ukrainischen und dem deutschen literarischen Raum; sie ergänzt die Reihe der bestehenden Studien, die versuchen, die wichtigsten Aspekte der Übersetzungswissenschaft zu erfassen; sie bringt eine neue Perspektive in die Analyse der Übersetzungsprozesse der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts im ukrainischen und deutschen literarischen Feld sowie ihrer Auswirkungen auf die Repräsentation der nationalen Kultur im deutschsprachigen Raum ein. Es ist besonders wichtig, Zusammenhänge zwischen den Prozessen, die in der Zeit nach dem Zweiten Weltkrieg stattfanden, und dem heutigen Entwicklungsstand der ukrainisch-deutschen Beziehungen in der literarischen und übersetzerischen Dimension herzustellen.

Der **Gegenstand** der Studie ist die Umsetzung der Kerngrundsätze der Polysystemtheorie bei der Untersuchung von Übersetzungen ukrainischer Prosa der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts ins Deutsche. Dafür wurden als Material die

Anthologien „Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen“ (1951) und „Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten“ (1980) gewählt und analysiert. Einer detaillierten Analyse werden die Übersetzungen von Andrij Holowkos Erzählungen „Das rote Kopftuch“ (üb. von Alexander Böltz) und „Pylypko“ (üb. von Ingeborg und Oleh Kolinko) unterzogen.

Das **Ziel** der Untersuchung besteht darin, anhand der Grundsätze der Polysystemtheorie den Einfluss der Faktoren zu analysieren, die den Prozess und das Produkt der Übersetzung ukrainischer Werke ins Deutsche in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts geprägt haben. Die Ermittlung dieses Einflusses wird hauptsächlich auf der Ebene der paratextuellen Elemente und der Mikroebene der Übersetzung unternommen.

Um dieses Ziel zu erreichen, wurden die folgenden **Aufgaben** erfüllt:

- 1) die Rolle der Polysystemtheorie im allgemeinen Kontext der Übersetzungswissenschaft zu analysieren,
- 2) die Grundprinzipien und Kategorien der Polysystemtheorie zu beschreiben,
- 3) die Beziehungen zwischen der Polysystemtheorie und verwandten Bereichen der Literatur- und Übersetzungswissenschaft herzustellen,
- 4) die Grundprinzipien und Kategorien der Polysystemtheorie und verwandter Theorien zur Analyse der Interaktion zwischen dem ukrainischen und dem deutschen literarischen Polysystem im analysierten Zeitraum anzuwenden,
- 5) den soziokulturellen Kontext von Übersetzungen ukrainischer Prosawerke der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts ins Deutsche zu analysieren und die Rolle der Figur des Übersetztes in diesem Kontext zu bestimmen,
- 6) eine vergleichende Übersetzungsanalyse der Texte vorzunehmen,
- 7) die Auswirkungen der Übersetzungsparatexte auf die Aufnahme ukrainischer Werke in das deutsche Literatursystem zu untersuchen.

Der **praktische Wert** der Untersuchung liegt in der Möglichkeit, die Analyseprinzipien für die weitere Untersuchung des ukrainisch-deutschen Literaturtransfers nicht nur in der in dieser Arbeit definierten Periode, sondern auf jeder Etappe der Entwicklung und Interaktion dieser literarischen Polysysteme zu nutzen.

Die Ergebnisse der Arbeit können auch als Material für den Unterricht und die Analyse in Fachkursen über Übersetzungstheorie und -praxis, literarische Übersetzung, interkulturelle Kommunikation usw. dienen.

Im **ersten Kapitel** wird die Entwicklung der Übersetzungswissenschaft von der Äquivalenztheorie bis hin zur Betrachtung der Übersetzung als eines interdisziplinären Phänomens unter Einbeziehung anderer wissenschaftlicher Bereiche wie Kulturwissenschaft, Soziologie, Psycholinguistik, Kognitionswissenschaft usw. analysiert. Die Polysystemtheorie gibt uns einen ganzheitlicher Ansatz für die Untersuchung der Übersetzung, weil sie die Literaturen als Systeme betrachtet und auf ihre Zusammenhänge mit der Gesellschaft hinweist. Die wichtigsten Kategorien dieser Theorie sind die Oppositionen Zentrum – Peripherie, Kanonisiertes – Nichtkanonisiertes und Primäres – Sekundäres, die die Interaktion zwischen den Elementen jedes literarischen Polysystem beschreiben. Nach dem Ansatz von Itamar Even-Zohar ist Übersetzung eine Interaktion verschiedener Faktoren, zu denen nicht nur Übersetzungsproduzenten, -rezipienten und -produkte selbst, sondern auch Repertoire, Institutionen und Märkte gehören. Der Polysystemtheorie zufolge ist Literatur als ein komplexes System, in dem jedes Genre, jeder Stil und sogar ein einzelnes Werk eine Position hat, alle Elemente sich in ständiger Dynamik befinden und um dominante Positionen konkurrieren. Die möglichen Positionen der übersetzten Literatur wurden auch näher besehen, da die nach der Theorie von Itamar Even-Zohar im Zentrum des nationalen literarischen Polysystems stehen kann, wenn das gesamte nationale literarische Polysystem aus irgendeinem Grund schwach ist.

Im ersten Kapitel der Untersuchung werden auch die Theorien von Pierre Bourdieu, André Lefevere und die Forschungen von Marija Iwanyzka kurz behandelt und ihre Überlappungen mit der Polysystemtheorie beleuchtet. Unter dem Gesichtspunkt des Letzteren wird die Interaktion der ukrainischen und deutschen literarischen Polysysteme in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts analysiert. Die Polysysteme sowohl der ukrainischen als auch teilweise der deutschen Literatur (im Falle der DDR) wurden in dieser Periode durch das sowjetische Makropolysystem beeinflusst, das den kulturellen Austausch zwischen den beiden soziokulturellen

Räumen vollständig kontrollierte. Unter solchen Bedingungen was es für die ukrainische literarische Übersetzung unmöglich, die nationalbildenden und repräsentativen Funktionen zu erfüllen. Die beiden literarischen Polysysteme weisen unter dem imperialen Einfluss Gemeinsamkeiten auf, darunter die Art der Werke, die in das Zentrum aufgenommen und als kanonisch betrachtet werden konnten und somit dem kulturellen Transfer unterlagen, sowie der sekundäre Charakter des literarischen Repertoires. Besondere Aufmerksamkeit wird dem Problem der Asymmetrie der literarischen und kulturellen Beziehungen zwischen der Ukraine und der DDR gewidmet, das immer noch besteht und Auswirkungen auf die Rezeption der ukrainischen Literatur und Kultur im heutigen Deutschland hat.

Für die praktischen Teile der Untersuchung wurden die Übersetzungen von zwei Werken ausgewählt, die in der gleichen Schaffensperiode von Andrij Holowko entstanden und inhaltliche und stilistische Gemeinsamkeiten aufweisen, so dass sie die Übersetzungsansätze der verschiedenen Übersetzer in den verschiedenen Epochen am besten widerspiegeln.

Der **zweite Kapitel** der Studie widmete sich der Anthologie „Aus dem Buch des Lebens. Ukrainische und estnische Novellen“ (1951), wobei der gesellschaftspolitische Hintergrund untersucht wurde, vor dem sich der Transfer der ukrainischen Literatur in das politische System der DDR vollzog. Die Aufgabe des Verlags war damals die einseitige Verbreitung der sozialistischen Lebensweise und der sowjetischen Ideologie auf die neu geschaffenen DDR, was sich auf der paratextuellen sowie Mikroebene widerspiegelt. Analysiert werden unter anderem die paratextuellen Elemente der Anthologie, nämlich das Vorwort und der kurze Kommentar zur Erzählung „Das rote Kopftuch“. Der manipulative ideologische Interpretationsrahmen wird aufgedeckt und seine Rolle bei der Rezeption der ukrainischen Geschichte und der dem deutschsprachigen Publikum angebotenen Werke der ukrainischen Literatur bestimmt. Die vergleichende Übersetzungsanalyse von der Erzählung „Das rote Kopftuch“ ergibt erhebliche Veränderungen auf inhaltlicher, lexikalischer, syntaktischer und stilistischer Ebenen. Es werden Beispiele für die Neutralisierung von stilistischen und

syntaktischen Mitteln, die für den Stil von Holowko prägend sind, sowie von sprachkulturellen und idiomatischen Einheiten angeführt.

Im **dritten Kapitel** werden der soziokulturelle Kontext der Veröffentlichung der Anthologie „Eine beispiellose Hochzeit. Ukrainische Erzählungen aus neun Jahrzehnten“ (1980) analysiert, sowie seine paratextuellen Elemente und die Übersetzung Holowkos Erzählung „Pylypko“ von Ingeborg und Oleh Kolinko. Trotz der damals noch bestehenden Zensur und der unveränderten politischen Linie der Sowjetunion im Bereich der Übersetzungen zeichnete sich eine Milderung der ideologischen Politik der Verlage ab. Die auffälligsten Veränderungen ergaben sich bei der Auswahl der Übersetzer, da viele der in der Sammlung enthaltenen Werke von professionellen Übersetzern aus dem Ukrainischen übersetzt wurden, darunter vom Ehepaar Kolinko. Auf der paratextuellen Ebene sind Verschiebungen in der Darstellung des ukrainischen Polysystems für die DDR-Leser erkennbar, da der ukrainischen Geschichte und Schriftstellern viel mehr Aufmerksamkeit geschenkt wird. Trotz des geringeren Ausmaßes an ideologischer Manipulation im Nachwort werden weit verbreitete Leit motive der Verherrlichung der sozialistischen Revolution und der führenden Rolle Russlands sowie eine unvollständige Darstellung der Geschichte der Ukraine und der Biografie von Holowko festgestellt. Die Erzählung „Pylypko“ wurde ohne wesentliche Auslassungen übersetzt, und ihr Inhalt blieb vollständig erhalten. Obwohl es Fälle von stilistischer Neutralisierung oder misslungenen Übersetzungsentscheidungen gibt, haben diese Phänomene keine globalen Auswirkungen auf den Text der Übersetzung. Die Bemühungen der Übersetzer, die Merkmale des individuellen Stils von Holowko und die Ausdruckskraft des Originalwerks zu bewahren, sind jedoch spürbar.

Die vergleichende Analyse von beiden Übersetzungen ergibt Folgendes: Es wurden in der Übersetzung der Erzählung „Das rote Kopftuch“ durch Alexander Böltz auf verschiedenen Ebenen des Textes erhebliche Änderungen vorgenommen, die den Stil des Autors nivellieren und die Funktion der Übersetzung als ideologischer Transfer, der für die ersten Nachkriegsjahre typisch war, am deutlichsten verkörpern. Gleichzeitig weisen die Übersetzungsentscheidungen des Ehepaars Kolinko, die sie für

die Übersetzung der Erzählung „Pylypko“ gewählt haben, auf eine wesentlich bessere literarische und kulturelle Repräsentation hin.